

36

Ερευνητικά
Κείμενα

Φεβρουάριος 2024

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές

Γιώργος Μπιθυμήτρης

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές προεκτάσεις

Γιώργος Μπιθυμήτρης

IME ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων

Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

Αριστοτέλους 46, 104 33 Αθήνα

Τηλ: 210 8846852

Email: info@imegsevee.gr

www.imegsevee.gr

Τίτλος: «Μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές προεκτάσεις»

Τύπος δημοσίευσης: Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Χρονολογία δημοσίευσης: Φεβρουάριος 2024, Νο 36

Συγγραφέας: Γιώργος Μπιθυμήτρης

Σελιδοποίηση: Ιωάννα Καλουμένου

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπιθυμήτρης, Γ. (2024), «Μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές προεκτάσεις», *Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ*, 36/2024, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Οι γνώμες και τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στο παρόν Ερευνητικό Κείμενο δεσμεύουν τους συντάκτες του και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις επίσημες θέσεις του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και της ΓΣΕΒΕΕ

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Θεσμική, ερευνητική και επιχειρησιακή ενδυνάμωση της ΓΣΕΒΕΕ» με κωδικό ΟΠΣ 5001290. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014–2020».

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

**Μοντέλα
συνδικαλισμού
εργοδοτών
σε κοινωνίες
της ύστερης
νεωτερικότητας:
θεωρητικές
προσεγγίσεις
και πολιτικές
προεκτάσεις**

Βιογραφικό συγγραφέα

Ο Γιώργος Μπιθυμήτρης είναι Κύριος Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, στο αντικείμενο «Κοινωνική διαστρωμάτωση: Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες». Είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Class, Trauma, Identity: Psychosocial Encounters*, Routledge, London 2023 και *Αγορά, τάξη, κοινωνία: Αναζητώντας την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Gutenberg, Αθήνα 2017. Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε εγχώρια και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους και ερευνητικές εκθέσεις εστιάζοντας σε θεματικές περιοχές όπως: συνδικαλισμός, κοινωνικές τάξεις και ταξικές ταυτότητες, πολιτικές αγορών εργασίας, πολιτικός λόγος, πολιτική συμπεριφορά.

<https://ekke.academia.edu/GiorgosBithymitris>

@ gbithymitris@ekke.gr

**Μοντέλα
συνδικαλισμού
εργοδοτών
σε κοινωνίες
της ύστερης
νεωτερικότητας:
θεωρητικές
προσεγγίσεις
και πολιτικές
προεκτάσεις**

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	13
1. Κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας	15
Τι είναι νέο στην νεωτερικότητα;	15
Τι είναι νέο στην ύστερη νεωτερικότητα;	17
Η κοινωνική διαστρωμάτωση στις υστερονεωτερικές κοινωνίες	22
2. Η Ελλάδα στο κατώφλι της ύστερης νεωτερικότητας	31
Η ταξική διάρθρωση στη συνθήκη της ύστερης νεωτερικότητας	36
Πολιτική και συνδικαλισμός στην Ελλάδα της δυναμικοποίησης	40
3. Ο συνδικαλισμός ως χώρος συντονισμού με τις λαϊκές τάξεις	45
Η υπόσχεση του συντονισμού και ο συνδικαλισμός των δημιουργών	53
Αντί επιλόγου	59
Βιβλιογραφία	61

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο εργασίας αποσκοπεί στο να ανοίξει τη συζήτηση για τον συνδικαλισμό εργοδοτών σε κοινωνίες που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, έχουν διαβεί το κατώφλι της ύστερης νεωτερικότητας. Ειδικότερα, στόχος της μελέτης είναι να τροφοδοτήσει στο μέτρο του δυνατού, νέες συλλογικές επεξεργασίες γύρω από το κομβικό ερώτημα: *ποιος τύπος συνδικαλισμού είναι πιο ωφέλιμος στις κοινωνίες του 21ου αιώνα; Για να τεθούν σε διάλογο τα κριτήρια για το τί είναι ωφέλιμο και τί όχι, αλλά και τί χαρακτηρίζει τις κοινωνίες του 21ου αιώνα, τουλάχιστον στις χώρες του Παγκόσμιου Βορρά, αντλούμε συστηματικά από την σύγχρονη κοινωνική θεωρία και συγκεκριμένα τη θεωρία της κοινωνίας της ύστερης νεωτερικότητας. Συγκεκριμένα, η κριτική ανάλυση των σχέσεων μεταξύ σύγχρονων συνδικάτων και εκπροσωπούμενων τάξεων και στρωμάτων, ακολουθεί ένα συγκεκριμένο θεωρητικό σκεπτικό, αποφεύγοντας ωστόσο τη λογική των βέλτιστων μοντέλων και της παραμετροποίησης που θα είχε ως ορίζοντα την υιοθέτηση, οικειοποίηση και εφαρμογή τους. Μία τέτοια προσέγγιση θα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το συνολικό πνεύμα της μελέτης, που δεν είναι άλλο από τη διαλογική αναζήτηση ενός συνδικαλισμού που πηγαίνει πέρα από τις επιταγές της διαρκώς κλιμακούμενης ανάπτυξης και επιτάχυνσης, ανοίγοντας δρόμους για μία διαφορετική σχέση του ανθρώπου-δημιουργού με τον κόσμο και τον εαυτό του.*

Η διαλογική αναζήτηση που ακολουθεί, όπως κάθε διαλογική αναζήτηση -όπως κάθε αναζήτηση μιας ικανοποιητικής κίνησης προς την αλήθεια- προϋποθέτει διάθεση πειραματισμού, αλλά και αναγνώριση της μερικότητας του αναλυτή, καθώς και αποδοχή του γεγονότος ότι καμία περιγραφή δεν μπορεί να εξαντλήσει τον πλούτο των μορφών της βιωμένης εμπειρίας. Το τελικό αποτέλεσμα της αναζήτησης, το οποίο στην περίπτωση μας είναι ένας

συνδικαλισμός που ευνοεί σχέσεις συντονισμού και όχι αλλοτρίωσης, είναι ανοικτό και σε έναν βαθμό μη προβλέψιμο. Οι στοιχειώδεις αυτές αρχές, είναι κοινός τόπος στην παράδοση της ερμηνευτικής κοινωνικής επιστήμης, στην οποία εντάσσεται η προοπτική που κατατίθεται εδώ. Ταυτόχρονα όμως, για να ξεκινήσει οποιαδήποτε κίνηση προς την αλήθεια, είναι αναγκαίο τα εμπλεκόμενα μέρη να χρησιμοποιούν έννοιες, συλλογισμούς και επιχειρήματα που μπορούν να ελεγχθούν, να είναι δηλαδή ανοικτά στην κριτική. Γι' αυτόν τον λόγο, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται στον αναγνώστη οι βασικές έννοιες της μελέτης, οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν α) τί είναι και τί δεν είναι (ύστερο) νεωτερικό, β) πώς διαμορφώνεται η ταξική διαστρωμάτωση και γ) γιατί μας ενδιαφέρει ο συνδικαλισμός που συνομιλεί με τις λαϊκές τάξεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο αναλυτικός φακός μετατοπίζεται στο εθνικό επίπεδο. Παρακολουθώντας την πορεία της χώρας τα τελευταία τριάντα χρόνια, επιχειρούμε να κατανοήσουμε την μετεξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού, σε μία εκδοχή γνωσιακού-πολιτισμικού καπιταλισμού με τις στρεβλώσεις, πολώσεις και κυρίως τις εγγενείς προδιαθέσεις για δυναμικοποίηση που έχουν παρατηρηθεί και αλλού. Ακολουθεί ένα σχόλιο για την ταξική διάρθρωση του ελληνικού καπιταλισμού των άκρων, ενώ το κεφάλαιο κλείνει με μία συνοπτική παρουσίαση του συστήματος εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων στην μεταπολίτευση και μέχρι την κρίση.

Το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης, εξετάζει διάφορες παραλλαγές του συνδικαλισμού της δυναμικοποίησης και επιχειρεί να θέσει τις βάσεις για τον στοχασμό πάνω σε ένα διαφορετικό τύπο συνδικαλισμού που θα έχει στο επίκεντρό του τον άνθρωπο-δημιουργό.

1. Κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας

Τι είναι νέο στην νεωτερικότητα;

Τί είναι διαφορετικό και τί είναι πραγματικά νέο στη νεωτερικότητα; Αυτό θα έλεγε κανείς είναι ένα ερώτημα που απασχολεί την κοινωνιολογία από τον καιρό των θεμελιωτών της. Ο Καρλ Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, αναλύει τους μηχανισμούς της καπιταλιστικής συσσώρευσης και ειδικά την διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής, όπου το Χρήμα (X) ανταλλάσσεται με Εμπόρευμα (E) για να παραχθεί νέα αξία (X').¹ Η κλασική φόρμουλα $X - E - X'$ θα λέγαμε μάλιστα ότι παραπέμπει στην μετάβαση από την πρώιμη ή αστική νεωτερικότητα (η οποία με τη σειρά της έχει στοιχεία που τη διαφοροποιούν από τις φεουδαρχικές κοινωνίες του μεσαίωνα), στη βιομηχανική νεωτερικότητα του 19ου αιώνα.

Ο Μαξ Βέμπερ, στο κλασικό του έργο *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, διακρίνει το ριζικά καινούριο των νεωτερικών κοινωνιών, στον τυπικό εξορθολογισμό ο οποίος συνδυάζεται με έλλογη και σε σημαντικό βαθμό ταυτόχρονη οργάνωση της τεχνολογίας, της οικονομίας, του δικαίου, της τέχνης και της επιστήμης.² Προκύπτει έτσι ένας διακριτός συγχρονισμός διαφορετικών συστατικών της νεωτερικής κοινωνίας, στον οποίο θα αναφερθούμε σε λίγο. Προς ώρας, σημειώνουμε ότι η αλλαγή στη δομή της χρονικότητας, στο πώς γίνεται αντιληπτός ο χρόνος στις καπιταλιστικές κοινωνίες του 19ου αιώνα, δεν διαφεύγει της προσοχής των κλασικών της κοινωνιολογίας. Καθώς το ρολόι στον χώρο εργασίας, στο σπίτι, στους δημόσιους χώρους και φυσικά στα μέσα μεταφοράς, αντικαθιστά την αισθητηριακή σχέση με τον χρόνο, ένα άλλο νεωτερικό φαινόμενο έρχεται να συμπληρώσει την κίνηση του χωρο-χρονικού συνεχούς σε νεωτερική κατεύθυνση: η σύγχρονη μητρόπολη.

Ο Γκέοργκ Ζίμελ, στο έργο του *Πόλη και Ψυχή*, θεματοποιεί την ειδοποιό διαφορά της νεωτερικής κοινωνίας από προηγούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, εξετάζοντας τις διαφορές μεταξύ της ζωής στην επαρχία και της ζωής στη σύγχρονη μεγαλούπολη.³ Η κυριαρχία του ψυχρού υπολογισμού, σχετίζεται φυσικά με την οικονομία του χρήματος που κάνει τον σύγχρονο άνθρωπο του μητροπολιτικού αστικού κέντρου να γίνεται ο ίδιος ψυχρός, *blasé*, όπως η ίδια η πόλη του να χάνει δηλαδή τη ζεστασιά της κοινότητας προς όφελος όμως μίας ελευθερίας που ήταν αδύνατη στο επιτηρητικό πλαίσιο της επαρχίας.

Με το ερώτημα γύρω από την ειδοποιό διαφορά της νεωτερικής κοινωνίας, ασχολείται και ένας άλλος μεγάλος θεμελιωτής της κοινωνιολογίας, ο Εμίλ Ντυρκέμ. Για τον Ντυρκέμ, η απάντηση βρίσκεται στον βαθμό διαφοροποίησης του καταμερισμού εργασίας, ο οποίος στις βιομηχανικές κοινωνίες των τελών του 19ου αιώνα, ευνοείται από την δίχως προηγού-

1 Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

2 Μαξ Βέμπερ, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Κυπραίου, Gutenberg, Αθήνα 2006.

3 Γκέοργκ Ζίμελ, *Πόλη και Ψυχή*, Έρασμος, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 2009.

μενο αύξηση του μεγέθους και της πυκνότητας αυτών των κοινωνιών.⁴ Ωστόσο, οι συνέπειες από αυτήν την ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας δεν είναι δεδομένες: όταν ο καταμερισμός της εργασίας δεν παράγει αλληλεγγύη, τότε η ανομία είναι ένα πιθανό ενδεχόμενο, κάτι που παρατηρούμε σε συνθήκες οικονομικών κρίσεων.

Αυτό που συνδέει τις διαφορετικές και σε έναν βαθμό ανταγωνιστικές θεωρήσεις των κλασικών, είναι ότι όλες επιχειρούν μία διάγνωση της νεωτερικότητας, δηλαδή επιχειρούν να εντοπίσουν τι δεν λειτουργεί σωστά σε αυτήν και να προτείνουν λύσεις. Μάλιστα, ορισμένοι στοχαστές προχωρούν ακόμα περισσότερο, υποστηρίζοντας ότι η κοινωνιολογία είναι σε τέτοιο βαθμό υποχρεωμένη να μελετά τις κρίσεις του κοινωνικού, που θα έπρεπε να αποκαλείται *επιστήμη των κρίσεων*.⁵ Σε κάθε περίπτωση, λίγοι θα αμφισβητούσαν ότι το επιστημονικό πεδίο της κοινωνιολογίας συγκροτείται ως *συστηματικός στοχασμός της κοινωνίας πάνω στις ίδιες της τις αντιφάσεις*. Ο ορισμός της ίδιας της νεωτερικότητας, θα μπορούσε να συνοψισθεί στο ότι πρόκειται για μία ιστορική εποχή όπου η κοινωνία αφ' ενός έχει πάψει να θεωρεί τον κόσμο ως φυσικό, προκαθορισμένο και αιώνιο, αφετέρου αναγνωρίζει τις εσωτερικές της αντιφάσεις.⁶ Συνήθως, το βλέμμα μας πέφτει σε ιδρυτικές στιγμές αυτής της ιστορικής εποχής, όπως ο Διαφωτισμός, η Βιομηχανική Επανάσταση, η Αμερικανική Επανάσταση, η Γαλλική Επανάσταση, αλλά και σε πιο σκοτεινές πτυχές της, όπως η αποικιοκρατία, ο ιμπεριαλισμός, οι πόλεμοι και γενικά οι καταστροφές που προκάλεσε η ανθρωπότητα στον εαυτό της κατά τον 20ο αιώνα.

Φυσικά, ο τρόπος παραγωγής αυτού του στοχασμού, ακόμα και σε πεδία που διέπονται από ανθεκτικούς μέσα στον χρόνο κανόνες –όπως η επιστήμη– αλλά και ο τρόπος έκθεσης και παρουσίασης των σχετικών συλλογισμών, ποικίλουν ανάλογα με τους σκοπούς και στόχους του υποκειμένου, καθώς και το ιστορικό συγκείμενο. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, σκοπός δεν είναι μία εξαντλητική περιγραφή των χαρακτηριστικών της ύστερης νεωτερικότητας, ούτε πολύ περισσότερο μία ανάλυση των θεωριών για τη νεωτερικότητα. Μας ενδιαφέρει ωστόσο, να σκεφτούμε ένα θεωρητικό πλαίσιο που θα βοηθούσε στην κατανόηση ορισμένων βασικών αλλαγών και μετασχηματισμών που έχουν παρατηρηθεί στην Ελλάδα των τελευταίων 30 χρόνων, τουλάχιστον σε κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο. Το ίδιο το ενδιαφέρον του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για μία τέτοια κατανόηση, είναι ταυτόχρονα και ένδειξη μίας κοινωνίας που αναστοχάζεται πάνω στις εσωτερικές της αντιφάσεις και υπό αυτήν την έννοια, είναι νεωτερική, με τον δικό της ιδιαίτερο τρόπο (εξάλλου, όπως θα δούμε, δεν υπάρχει μόνο μία τροχιά προς την νεωτερικότητα, ούτε κάποια «καθαρή» μορφή νεωτερικότητας).

Αυτό που κρίνουμε ως σημαντικό εδώ, είναι να διασαφηνίσουμε τι θα μπορούσε να σημαίνει, ότι η Ελλάδα, όχι απλά έχει διαβεί το κατώφλι της νεωτερικότητας, αλλά και ότι

4 Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Second edition, Palgrave, London 2013.

5 Andreas Reckwitz, *The Theory of Society as a Tool*. In Andreas Reckwitz and Hartmut Rosa, *Late Modernity in Crisis*, Polity Press, Cambridge 2023, σσ. 11-26.

6 Στο ίδιο.

πολλά από τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τον δημόσιο διάλογο (ένα εκ των οποίων, αν και όχι το πιο δημοφιλές, είναι ο συνδικαλισμός), μπορούν να διαβαστούν καλύτερα υπό το πρίσμα μίας θεωρίας της ύστερης νεωτερικότητας. Χρειαζόμαστε επομένως τις βασικές προκείμενες της συζήτησης για τις υστερονεωτερικές κοινωνίες και ιδιαίτερα, τις προκείμενες για τον σύγχρονο καπιταλισμό, αν είναι να διαβάσουμε σωστά ποια μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών είναι καλύτερα τοποθετημένα απέναντι στις κρίσεις των σύγχρονων κοινωνιών.

Τι είναι νέο στην ύστερη νεωτερικότητα;

Ο πιο εύκολος ίσως τρόπος να καταλάβουμε τι είναι η ύστερη νεωτερικότητα, είναι να δούμε ποια είναι η ιδιαίτερη κοινωνική λογική που την διέπει, σε σχέση με προηγούμενες ιστορικές εποχές. Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Αντρέας Ρέκβιτς, έχει ασχοληθεί συστηματικά με την κοινωνική λογική των σύγχρονων σχηματισμών, εστιάζοντας γεωγραφικά στις χώρες του Δυτικού κόσμου και κυρίως σε Ευρώπη και ΗΠΑ. Επιδεικνύοντας ένα σταθερό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της πολιτισμικής θεωρίας, ο Ρέκβιτς είναι συγγραφέας πολλών βιβλίων για τη θεωρία της νεωτερικότητας, συμπεριλαμβανομένων των *The Society of Singularities* και *The End of Illusions*.⁷ Το βασικό αξίωμα σε αυτά τα δύο βιβλία, είναι ότι τα τελευταία 30 χρόνια η βιομηχανική νεωτερικότητα -που επικρατεί για σχεδόν έναν αιώνα στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική- έχει μετατραπεί σε μια νέα μορφή νεωτερικότητας που χαρακτηρίζεται από μια ξεχωριστή κοινωνική λογική: η ύστερη νεωτερικότητα και η κοινωνία του μοναδικού, έχουν αντικαταστήσει σταδιακά τη βιομηχανική νεωτερικότητα, καθιστώντας παρωχημένες τις δύο οργανωτικές αρχές της, τη γενική και τη συλλογική. Εν ολίγοις, αυτό σημαίνει ότι:

... ενώ η βιομηχανική νεωτερικότητα βασιζόταν στην αναπαραγωγή γενικών προτύπων, στην αναπαραγωγή μιας κανονικότητας και μιας ομοιομορφίας σε ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών τομέων, τόσο ώστε να μπορεί κανείς να μιλάει για «κυριαρχία του γενικού», η ύστερη νεωτερικότητα είναι στραμμένη στην παραγωγή ιδιαίτερων και μοναδικών χαρακτηριστικών, στην επιβράβευση των ποιοτικών διαφορών, της ατομικότητας, της ιδιοτυπίας και του ασυνήθιστου. Εάν θα θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε μια ορολογία που είναι οικεία τόσο στην κοινωνιολογία όσο και στην πολιτική συζήτηση, θα μπορούσαμε με μια πρώτη ματιά να περιγράψουμε την ύστερη νεωτερικότητα ως μια κοινωνία ριζοσπαστικοποιημένου ατομισμού.⁸

7 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων: Πολιτική, Οικονομία και Κουλτούρα στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, μτφρ. Ε. Τόμπορη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.

8 Στο ίδιο, σ. 34.

Στο αποκορύφωμά της (μέσα της δεκαετίας του 1940 έως μέσα της δεκαετίας του 1970) η βιομηχανική νεωτερικότητα κατάφερε να διατηρήσει τα φιλελεύθερα οράματα μιας εύρωστης «κοινωνίας ίσων», της οποίας η αμείλικτη πρόοδος εδραιωνόταν μέσω της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής, υποστηριζόμενης από τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό, ο οποίος με τη σειρά του δικαιολογούσε ένα βιοτικό επίπεδο, σχετικά συμπαγές. Η «κοινωνία των ίσων»⁹ που χαρακτηριζόταν από τη συνεχώς διευρυνόμενη μεσαία τάξη, ευημερούσε μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο ομοιογένειας, κοινωνικού ελέγχου και κομφορμισμού, όπου οι ανισότητες λόγω κοινωνικής τάξης, φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού, φυλής και έθνους ήταν εξαιρετικά κανονικοποιημένες και, σε σημαντικό βαθμό, νομιμοποιημένες.

Αυτό δεν συμβαίνει πλέον με τη νέα μορφή νεωτερικότητας, της οποίας ο κοινωνικός σχηματισμός είναι πολύ πιο αντιφατικός, και σε έναν βαθμό εκρηκτικός, χαρακτηριζόμενος ταυτόχρονα από κοινωνική ανάπτυξη και παρακμή, από πολιτισμικές πρακτικές αξιολόγησης και απαξίωσης και τελικά από ενδεχομενικές, μη προγραμματισμένες και, επομένως, όχι εύκολα αφομοιώσιμες διαδικασίες πόλωσης.¹⁰ Οι δομικές ανισότητες και ασυμμετρίες των σύγχρονων κοινωνιών συνοδεύονται από μια θεμελιώδη μετατόπιση προς τον ριζοσπαστικοποιημένο ατομισμό, προς τη *μοναδικοποίηση* η οποία συνίσταται σε «κοινωνικές διεργασίες κατά τις οποίες η ιδιαιτερότητα και το ασυνήθιστο, η μη εναλλαξιμότητα και η μη συγκρισιμότητα, η αναζήτηση του εξαιρετικού αποτελούν αντικείμενο προσδοκίας, κατασκευής, θετικής αποτίμησης και βιώματος».¹¹

Σε συμφωνία με άλλους εξαιρετικά επιδραστικούς στοχαστές της νεωτερικότητας όπως ο Γκίντενς, ο Μπάουμαν, ή ο Μπεκ, ο Ρέκβιτς απορρίπτει μια μονο-αιτιακή εξήγηση που θα μας έδινε και τη λύση στο πρόβλημα. Σε αντίθεση όμως με τη μεταμοντέρνα αποστροφή προς την αιτιότητα, τονίζει με τόλμη ποιοι παράγοντες συντέλεσαν στην άνοδο αυτής της νέας μορφής νεωτερικότητας:

Ο μετασχηματισμός από την κοινωνία των ίσων στην κοινωνία των μοναδικότητων έχει διάφορες αιτίες. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι η οικονομική δομική μετάβαση από τον βιομηχανικό στον γνωσιακό-πολιτισμικό καπιταλισμό, η τεχνολογική επανάσταση της ψηφιοποίησης και, τέλος, η κοινωνικοπολιτισμική διαδικασία κατά την οποία αναδεικνύεται ως νέο ηγετικό στρώμα της κοινωνίας μια νέα μεσαία τάξη η οποία απαρτίζεται από ανθρώπους πανεπιστημιακής μόρφωσης που διαθέτουν υψηλά προσόντα, κατοικούν στα αστικά κέντρα και έχουν στραμμένο το ενδιαφέρον τους στην αυτοανάπτυξη και το ατομικό κύρος.¹²

9 Πιερ Ροζανβαλόν, *Η Κοινωνία των Ίσων*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2014.

10 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων... ό. π.*

11 Στο ίδιο.

12 Στο ίδιο, σ. 9.

Ας δούμε λίγο πιο συγκεκριμένα αυτούς τους τρεις αιτιώδεις παράγοντες. Οι πτυχές της μεταβιομηχανικής οικονομίας που έχουν συζητηθεί εκτενώς στη σχετική βιβλιογραφία, όπως τα ευέλικτα πρότυπα του μεταφορντισμού και η άνοδος της οικονομίας της γνώσης,¹³ η σημασία της δικτυακής οργάνωσης και της εργασιακής αυτοπραγμάτωσης στο σύγχρονο management,¹⁴ η χρηματιστικοποίηση της οικονομίας,¹⁵ η νεοφιλελεύθερη άνοδος,¹⁶ η παγκοσμιοποίηση,¹⁷ είναι εξαιρετικά συναφείς διεργασίες στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού. Αυτό όμως που κάνει τον γνωσιακό-πολιτισμικό καπιταλισμό μοναδικό, λέει ο Ρέκβιτς, είναι τα είδη των αγαθών (και επίσης της εργασίας) που παράγονται και κυκλοφορούν μέσα σε αυτό το σύστημα. Δεν είναι μόνο γνωσιακά αλλά και πολιτισμικά, καθώς υπόσχονται στους καταναλωτές συμβολική, αφηγηματική, αισθητική ή ηθική αξία. Ένα ταξίδι που συνδέεται με μία αυθεντική εμπειρία, ένα εστιατόριο που υπόσχεται μία ανεπανάληπτη γαστρονομική διαδρομή, το βιβλίο που θα αλλάξει τη ζωή μας για πάντα, όλα αξιώνουν μοναδικότητα και αυθεντικότητα, ενώ την ίδια ακριβώς στιγμή, νιώθουμε να σχετιζόμαστε ολοένα και λιγότερο ποιοτικά με τον κόσμο γύρω μας και μέσα μας. Με το που τελειώνει «η πιο αυθεντική εμπειρία ζωής» έρχεται αμέσως η υπόσχεση για την επόμενη · ποιο θα είναι το επόμενο ταξίδι, το επόμενο αυτοκίνητο, το επόμενο δείπνο, η επόμενη σειρά στο Netflix; Τι μας κάνει όμως να υποκύπτουμε σε αυτόν τον πυρετώδη ρυθμό αναζήτησης του μοναδικού και ποιες είναι οι συνέπειες; Θα επανέλθουμε σε λίγο συζητώντας το έργο ενός άλλου Γερμανού κοινωνιολόγου, του Χάρτμουτ Ρόζα.

Ενώ τα γνωσιακά και πολιτισμικά αγαθά, προηγήθηκαν της ύστερης νεωτερικότητας, μόνο μετά την κρίση του φορντισμού και την καταναλωτική επανάσταση καταφέρνουν να δημιουργήσουν έναν απεριόριστο οικονομικό χώρο ως αγαθά ταυτόχρονα πολιτισμικά, συμβολικά και συναισθηματικά. Αυτό που συμβαίνει από τη δεκαετία του 1980 και εξής είναι μια *εκτεταμένη οικονομιοποίηση του κοινωνικού*, με την έννοια ότι κανόνες που είναι χαρακτηριστικοί στην οικονομική σφαίρα, έχουν αποκτήσει ισχύ σε άλλες σφαίρες, όπως η τοπική αυτοδιοίκηση, η εκπαίδευση, η κοινωνική ζωή (κυρίως) στις πόλεις, η πολιτική, μα και η θρη-

13 Ντάνιελ Μπελ, *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

14 Luc Boltanski and Eve Chiapello, *The new spirit of capitalism*, trans. G. Elliott, Verso, London, New York 2005.

15 Costas Lapavistas, The Financialization of Capitalism: 'Profiting without Producing'. *City*, 17(6): 792-805, 2013.

16 Κατά τον Ρέκβιτς, ο νεοφιλελευθερισμός υποδηλώνει μία αλλαγή παραδείγματος την οποία κατέστησαν εφικτή, οι παρακάτω διεργασίες: α) η μετατόπιση προς μετα-υλιστικές αξίες στη δεκαετία του 1960, β) η υπαγωγή του κοινωνικού κράτους σε μία απορρυθμισμένη αγορά, που εκφράστηκε στην πιο καθαρή της μορφή στη Θατσερική Αγγλία, και γ) η κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού. Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων... ό. π. σσ. 281-298*.

17 Ανάμεσα στις πολλές και ενδιαφέρουσες κοινωνιολογικές συζητήσεις γύρω από την παγκοσμιοποίηση, ξεχωρίζει η συμβολή του Arjun Appadurai που είδε από νωρίς αυτήν την ιστορική διαδικασία, όχι ως ομογενοποιητική, αλλά αντιθέτως ως εξαιρετικά ασύμμετρη, συγκρουσιακή και απρόβλεπτη, συγκροτούμενη από παγκόσμιες ροές ανθρώπων, κεφαλαίων, τεχνολογιών, ιδεών και πληροφορίας. Βλ. Arjun Appadurai, *Disjuncture and difference in the global cultural economy*. In Mike Featherstone (ed.), *Global culture: Nationalism, globalization and modernity*, Sage, London 1990, σσ. 295-310.

σκεία και φυσικά τα μέσα ενημέρωσης.¹⁸ Με τη σειρά της αυτή η ακραία οικονομοποίηση, τροφοδοτείται από (και τροφοδοτεί) την εργαλειοποίηση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου σε πρωτόγνωρο βαθμό: όλα πρέπει να είναι προσβάσιμα στον άνθρωπο, διαχειρίσιμα, ελέγξιμα, χρήσιμα, (απ)αλλοτριώσιμα, με λίγα λόγια να είναι μέσα για κάποιον σκοπό.¹⁹ Να μία ακόμα θεμελιώδης αντίφαση της ύστερης νεωτερικότητας: από τη μία πλευρά, αποθέωση του αυθεντικού και του μοναδικού · από την άλλη ελάχιστος χρόνος και χώρος για το απρόβλεπτο, για αυτό που δεν μπορεί να μπει υπό τον έλεγχό μας, να παραμετροποιηθεί, να γίνει αντικείμενο ιδιοποίησης, ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Ο ανταγωνισμός, έχει ξεφύγει πια από τη σφαίρα της οικονομίας, ή για να το πούμε πιο σωστά, η σφαίρα της οικονομίας και η λογική που παραδοσιακά την διέπει από τον καιρό του Άνταμ Σμιθ, έχει επεκταθεί σε ένα ευρύτατο φάσμα της πολιτισμικής και ψυχικής ζωής των ατόμων.²⁰

Ας σκεφτούμε λίγο τον συνδικαλισμό εδώ. Ο μεν εργατικός συνδικαλισμός είναι από δεκαετίες αντιμέτωπος με μία υπαρξιακή κρίση που δεν αφορά μόνο τα προφανή συμπτώματα (κενά εκπροσώπησης, ραγδαία μείωση συμμετοχής, αποδυνάμωση πολιτικής επιρροής, μείωση συλλογικής ρύθμισης, χαμηλή αποτελεσματικότητα στην προώθηση αιτημάτων), αλλά γενικότερα την αδυναμία των εργατικών συνδικάτων να επηρεάσουν την κοινωνική αλλαγή. Η κριτική που προέρχεται από συνδικάτα του λεγόμενου ριζοσπαστικού ή κινηματικού συνδικαλισμού, εστιάζει στην απεμπόληση των ταξικών αρχών προς όφελος μιας μετριοπάθειας που ούτε συγκινεί, ούτε τελικά κομίζει σημαντικά θεσμικά και οργανωτικά οφέλη. Όσο και αν ισχύουν τα παραπάνω, το πρόβλημα μοιάζει να είναι βαθύτερο: η κουλτούρα των σημερινών συνδικάτων έχει διαποτισθεί τόσο πολύ με τη λογική του καπιταλισμού της ύστερης νεωτερικότητας, που τα υποκείμενα δεν μπορούν καν να στοχασθούν αξίες, σχέδια δράσης, πολιτικές, ή τρόπους ζωής, που να υπερβαίνουν την ψυχαναγκαστική τριπλέτα «αναπτύξου, επιταχύνσου, καινοτόμησε,» αυτό δηλαδή που εξετάζουμε εδώ ως αρχές της δυναμικοποίησης.²¹

Παρόμοια προβλήματα αντιμετωπίζει και ο συνδικαλισμός των εργοδοτών, αν και εδώ οι αντιφάσεις είναι λιγότερο εμφανείς. Θα μπορούσε για παράδειγμα να υποθέσει κανείς, ότι σε έναν κόσμο όπου το επιχειρείν έχει πια μόνο θετικές συνδηλώσεις, όπου η επιχειρηματικότητα έχει ενταχθεί πλήρως στα προγράμματα σπουδών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης (της πρωτοβάθμιας συμπεριλαμβανομένης), όπου οι κυβερνητικές πολιτικές καθοδηγούνται από τις αγορές, το έργο των εκπροσώπων του επιχειρηματικού κόσμου είναι

18 Αντρέας Ρέκβιτς, *ό. π.* σ. 105.

19 Hartmut Rosa, *The Uncontrollability of the World*, transl. J.C. Wagner, Polity, Cambridge 2022.

20 Για να δανειστούμε μία κριτική της Ιλούζ στον σύγχρονο συναισθηματικό καπιταλισμό, πρόκειται για ένα πλαίσιο όπου συμβιβάζονται δύο θεωρητικά ασύμβατες απόψεις της φιλοσοφίας του Άνταμ Σμιθ: *Η Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων και η Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*. Εύα Ιλούζ, *Ψυχρή Τρυφερότητα: Η Ανοδος του Συναισθηματικού Καπιταλισμού*, μτφρ. Μ. Στασινοπούλου, Orosito, Αθήνα 2017.

21 Για τη δομική συνθήκη που οδηγεί στην κοινωνική επιταγή 'αναπτύξου, επιταχύνσου, καινοτόμησε' δες Hartmut Rosa, Available, accessible, attainable: The mindset of growth and the resonance conception of the good life. In Hartmut Rosa and Christoph Henning (eds), *The Good Life Beyond Growth: New Perspectives*, Routledge, London 2017, σσ. 39-54.

πιο εύκολο. Υπό μία έννοια αυτό ισχύει, κυρίως όμως (αν όχι αποκλειστικά) για όσους είναι τοποθετημένοι στρατηγικά στο κοινωνικό πεδίο και κερδίζουν από τον ακραίο καπιταλισμό, δηλαδή για τις πολυεθνικές και τους μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους (ειδικά σε κλάδους της οικονομίας της γνώσης), αλλά και για επιχειρήσεις τεχνολογιών αιχμής, καθώς και για τους εκπροσώπους τους σε συνδικαλιστικό επίπεδο.²²

Ισχύει όμως το ίδιο για τις μικρές επιχειρήσεις στη βιοτεχνία και το εμπόριο, ή για τους αυτοαπασχολούμενους τεχνίτες; Στις βιομηχανικές κοινωνίες του 20ου αιώνα, αυτά τα παραδοσιακά μεσοστρώματα, μαζί με τον «στρατό» της οργανωμένης εργασίας, ήταν το μέτρο των πάντων, η ραχοκοκαλιά της οικονομίας, οι θεματοφύλακες των κυρίαρχων αξιών (βλ. εργασιακό ήθος, παραδοσιακότητα, κοινοτισμός, νοικοκυροσύνη), αλλά και ο ορίζοντας των προσδοκιών για ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας που πάσχιζε να βρει τη θέση του στον βιομηχανικό κόσμο (αναφέρομαι κυρίως στην εργατική τάξη που επιδίωκε να γίνει μεσαία).

Τουλάχιστον στις κοινωνίες της Δύσης, υποστηρίζει ο Ρέκβιτς, οι βασικές οργανωτικές αρχές της βιομηχανικής κοινωνίας έχουν ανατραπεί εδώ και δεκαετίες, όμως μόλις τα τελευταία χρόνια είμαστε σε θέση να διακρίνουμε αυτόν τον μετασχηματισμό σε όλη του την έκταση. Ο ακραίος καπιταλισμός, μαζί με τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του, τη μεταβιομηχανική πόλωση από τη μία πλευρά (όπου οι θέσεις εργασίας αφενός χαμηλής και αφετέρου υψηλής ειδίκευσης αυξάνονται ταυτόχρονα) και την ισχυρή πολιτισμική-γνωσιακή διάσταση από την άλλη, εκδηλώνεται πρωτίστως μέσω ενός μοντέλου ανταγωνισμού του τύπου «ο νικητής τα παίρνει όλα», το οποίο οδηγεί σε πόλωση μεταξύ «νικητών» και «ηττημένων» παντού, από την εκπαίδευση (π.χ. καλά και κακά σχολεία) έως τις αγορές των πόλεων (π.χ. παγκοσμιοποιημένες πόλεις, και πόλεις που έχουν μείνει πίσω). Υπάρχουν σοβαροί λόγοι, *δομικοί και πολιτισμικοί*, που έχει επικρατήσει αυτού του τύπου ο καπιταλισμός και όχι κάποια άλλη μορφή. Ο Χάρτμουτ Ρόζα προτείνει την έννοια της *δυναμικής σταθεροποίησης*, η οποία υποδηλώνει μία εγγενή, δομική προδιάθεση προς την διαρκή επιτάχυνση, την καινοτομία και την ανάπτυξη, δηλαδή προς τη λογική της κλιμάκωσης.²³

Στον καπιταλισμό της κλιμάκωσης (escalation) και των άκρων, η κοινωνία μπορεί να βρίσκει το σημείο ισορροπίας της, μόνο δυναμικοποιούμενη, υπονομεύοντας έτσι διαρκώς την ίδια της την ισορροπία (κάτι που φυσικά έχει ολέθριες συνέπειες για την ισορροπία στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τον κόσμο). Με άλλα λόγια, πρέπει διαρκώς να

22 Για μία επισκόπηση της κοινωνιολογικής συζήτησης για τους ισχυρούς στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς και την δυνατότητά τους να επηρεάζουν κρίσιμα πεδία δημόσιων πολιτικών, όπως οι πολιτικές επενδύσεων, βλ. Νίκο Σουλιώτη, Γεράσιμο Κάρουλα, Μαργαρίτα Κομνηνού και Αλέξανδρο Αφουξενίδη, *Προσελκύνοντας τους Ισχυρούς. Δρώντες, Θεσμοί και Πολιτικές των Ξένων Επενδύσεων στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2023.

23 Hartmut Rosa, Klaus Dörre, & Stephan Lessenich, *Appropriation, Activation and Acceleration: The Escalatory Logics of Capitalist Modernity and the Crises of Dynamic Stabilization. Theory, Culture & Society*, 34(1), 53-73, 2017. Για την έννοια της επιτάχυνσης στη νεωτερικότητα και τα φαινόμενα συγχρονισμού, αποσυγχρονισμού, βλ. Χάρτμουτ Ρόζα, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση: Για μία Κριτική Θεωρία της Χρονικότητας στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, μτφρ. Μ. Κούλουθρος, Πλήθος, Αθήνα 2021.

παράγουμε ολοένα και περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες, σε ολοένα και ταχύτερους ρυθμούς, εισάγοντας νεωτερισμούς σε ολοένα και μικρότερες μονάδες χρόνου, και το χειρότερο, έχουμε πειστεί ότι αυτή η λογική της κλιμάκωσης είναι μονόδρομος. Το τελευταίο είναι η πολιτισμική προϋπόθεση του ακραίου καπιταλισμού.²⁴

Παρά τις ενδείξεις ότι η δυναμικοποίηση και η κλιμάκωση, οδηγούν σε επάλληλες και διαδοχικές κρίσεις (οικονομικές κρίσεις, κλιματική κρίση, κρίση της δημοκρατίας, εκρηκτικές ανισότητες, γενικευμένη ψυχική δυσφορία), η ζήτηση εξακολουθεί να είναι απτόητη. Οι άνθρωποι των υστερονεωτερικών κοινωνιών (και κατ' επέκταση οι συλλογικότητες που συγκροτούν), φαίνεται σαν να μπαίνουν υπνωτισμένοι σε έναν τροχό για χάμστερ, όπου όσο και να τρέχουν, μένουν πάντα στο ίδιο σημείο. Επιθυμούν να είναι συγχρονισμένοι με τον φρενήρη ρυθμό της δυναμικοποίησης, φοβούνται μήπως αποσυγχρονιστούν, τρέμουν μήπως μείνουν πίσω, ή ακριβέστερα, μήπως πάνε κάτω. Όπως θα δούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα, υπάρχει ένας πανίσχυρος μηχανισμός που εμπνέει έναν τέτοιο φόβο: ο μηχανισμός της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της νεωτερικότητας, που καθόλου τυχαία, έχει παρομοιαστεί με τον μηχανισμό του κυκλικού ανελκυστήρα των μεσοπολεμικών πολυκατοικιών.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση στις υστερονεωτερικές κοινωνίες

Στο πλαίσιο αυτών των τεράστιας σημασίας μετατοπίσεων, οι οποίες συνδέονται αμοιβαία με την επέκταση της εκπαίδευσης και τη φιλελευθεροποίηση των αξιών, η δυναμική της κοινωνικής δομής έχει επίσης αλλάξει προς δύο νέες κατευθύνσεις: από τη μία πλευρά, παρατηρούμε μια ανοδικά μετακινούμενη νέα μεσαία τάξη η οποία έχει αναδυθεί από την παλιά (ή παραδοσιακή) μεσαία τάξη · και από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε μια προς τα κάτω κίνηση της επισφαλούς τάξης που έχει εκπέσει από αυτό που παλαιότερα συγκροτούνταν ως βιομηχανική εργατική τάξη, η οποία στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στο πλαίσιο της «κοινωνίας των ίσων» είχε καταφέρει να ενσωματωθεί στην παραδοσιακή μεσαία τάξη.²⁵

Αφήνοντας κατά μέρος την ανώτερη τάξη, η οποία περιλαμβάνει μια πολύ μικρή αν και πανίσχυρη εύπορη μειοψηφία στις δυτικές κοινωνίες (το λεγόμενο 1%, ή ακόμα και 0,1%), το προτεινόμενο ταξικό μοντέλο αποτελείται από τρεις βασικές κοινωνικοοικονομικές, κοινωνικο-πολιτισμικές και πολιτικές κατασκευές: τη νέα μεσαία τάξη, την παλιά μεσαία τάξη και την επισφαλή τάξη. Οι τάξεις είναι πολιτισμικά, οικονομικά και πολιτικά μορφώματα. Οικονομικά, επειδή τα υλικά περιουσιακά στοιχεία εξακολουθούν να έχουν μεγάλη σημασία στις κοινωνίες μας. Πολιτισμικά, επειδή οι πρακτικές, οι αξίες και οι προσδοκίες καθοδηγούν διακριτούς τρόπους ζωής. Και πολιτικά, επειδή προκύπτουν μέσα από ανταγωνισμούς για συμβολική εξουσία.²⁶

24 Hartmut Rosa and Andreas Reckwitz, *Late Modernity...*, ό. π. σ. 121.

25 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων...* ό. π. σ. 45.

26 Σε εννοιολογικό επίπεδο, οι επιρροές του Γάλλου ανθρωπολόγου Πιερ Μπουρντιέ είναι ανιχνεύσιμες στο σχήμα που χρησιμοποιεί ο Ρέκβιτς. Για μία συνοπτική εικόνα της λογικής του Μπουρντιέ ως προς την ταξική ανάλυση, βλ. Pierre Bourdieu, *What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups*. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-17, 1987.

Η προαναφερθείσα διπλή κίνηση θα μπορούσε να γίνει καλύτερα κατανοητή μέσω της μεταφοράς του *κυκλικού ανελκυστήρα* (paternoster) που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας του *Τέλους των Ψευδαισθήσεων*: Στην ύστερη νεωτερικότητα η νέα μεσαία τάξη ανεβαίνει προς τα πάνω, η παλιά μεσαία τάξη ξεκινά μία καθοδική πορεία, ενώ η επισφαλής τάξη έχει ολοκληρώσει την καθοδική της πορεία. Ο όρος «νέα μεσαία τάξη» (μια τάξη που διαφέρει από την ανώτερη τάξη στο βαθμό που η αναπαραγωγή της εξαρτάται από την απασχόλησή της) είναι κάθε άλλο παρά άγνωστος στην κοινωνιολογία. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, η μαρξιστική ανάλυση ασχολήθηκε κριτικά με τον σχηματισμό του νεοεμφανιζόμενου στρώματος της ανώτερης υπαλληλίας,²⁷ ενώ σημαντικές, μα και ετερογενείς, μη μαρξιστικές μελέτες για τη νέα μεσαία τάξη εμφανίζονται στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.²⁸

Ωστόσο, σε μία κοινωνία εγγενούς δυναμικοποίησης, όπου η επιτάχυνση και ο συγχρονισμός διαθέτουν μία εγγενή δυναμική, η τάξη που αποτελείται από τα πιο κινητικά στρώματα μέσα στην κοινωνική δομή, αποκτά ιδεοτυπικά χαρακτηριστικά. Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος χρησιμοποιεί τον όρο *τάξη-οικοσύστημα του νέου καπιταλισμού*, για να περιγράψει με πολύ πειστικό και νοηματικά πυκνό τρόπο τους πρωταγωνιστές της οικονομίας της γνώσης και της κουλτούρας του εφήμερου.²⁹ Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν, στο έργο του *Σπαταλημένες Ζωές* αναφέρεται στην νέα μεσαία τάξη ως κάτι που πρέπει να αναζητηθεί στο ενδιάμεσο μεταξύ του *ιδεότυπου του τουρίστα* και του *ιδεότυπου του πλάνητα*.³⁰ Σε ένα πλαίσιο που βρίσκεται κοντά στην πολιτισμική θεώρηση του Ρέκβιτς, ο Ρίτσαρντ Φλόριντα έχει επινοήσει τον νοηματικά συγγενή όρο της *δημιουργικής τάξης* (the Creative Class) που αποτελείται από έναν υπερ-δημιουργικό πυρήνα επαγγελματιών και μια ομάδα απασχολούμενων που βασίζονται στη γνώση.³¹ Για τον Ρέκβιτς (αλλά και τον Φλόριντα και άλλους) η νέα μεσαία τάξη είναι η κινητήρια δύναμη πίσω από τις κοινωνικές εξελίξεις των τελευταίων 30 ετών (μεταβιομηχανισμός, επέκταση της εκπαίδευσης και φιλελευθεροποίηση των αξιών). Αποτελείται από εκείνους που συνήθως κατέχουν πτυχία ανώτατης εκπαίδευσης και απασχολούνται στην οικονομία της γνώσης με την ευρύτερη δυνατή έννοιά της. Ο κοσμοπολιτισμός και η αυτοπραγμάτωση καθοδηγούν τη ζωή της νέας μεσαίας τάξης, η οποία πρωτίστως συναντάται στις μητροπολιτικές μεγαλουπόλεις.

Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, ο Ντέιβιντ Μπρουκς προέβη σε μία ειρωνική μεν, ισχυρή δε εικονογράφηση της νέας μεσαίας τάξης, χρησιμοποιώντας ευφάνταστα τον όρο

27 Arthur J. Vidich, Introduction. In Arthur J. Vidich (ed.), *The New Middle Classes: Life-Styles, Status Claims and Political Orientations*. Houndmills, Macmillan Press, Basingstoke, Hampshire 1995. Συναφής από μία μαρξιστική σκοπιά, είναι η κλασική διάκριση μεταξύ της νέας και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, που κάνει ο Πουλαντζάς στο έργο του για τις τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό. Βλ. Νίκος Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, μτφ. Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.

28 Val Burris, *The Discovery of the New Middle Classes*. In Arthur J. Vidich (ed.), *ό. π.* σσ. 15–54.

29 Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σσ. 52–56.

30 Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεοτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνης, Κατάρτι, Αθήνα 2005.

31 Richard Florida, *The Rise of the Creative Class, Revisited*, Basic Books, New York 2012.

bobos – bourgeois bohemian (μποέμ αστός). Σύμφωνα με τον συγγραφέα του βιβλίου με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Bobos In Paradise: The New Upper Class and How They Got There*, οι bobos είναι η νέα πεφωτισμένη ελίτ της εποχής της πληροφορίας, της οποίας η προσοδοφόρα πολυάσχολη ζωή συνιστά μια φαινομενική σύνθεση άνεσης και συνειδητότητας, εταιρικής επιτυχίας και δημιουργικής εξέγερσης. Πρόκειται για υψηλής μόρφωσης τριαντάρηδες-σαραντάρηδες που γαλουχήθηκαν με τα ήθη και τις νοοτροπίες που προέκυψαν από τη συνάντηση της αντι-κουλτούρας των '60s με τον επιχειρηματικό υλισμό των '80s.³²

Ο Ντέιβιντ Γκούντχαρτ επιλέγοντας μία διαφορετική ορολογία, αναφέρεται και αυτός στη διάσταση μεταξύ της νέας μεσαίας τάξης και των λαϊκών στρωμάτων, όταν μιλά για τους Anywhere οι οποίοι ψήφισαν Remain στο δημοψήφισμα του 2016 στο Ηνωμένο Βασίλειο, σε αντίθεση με τους Nowhere που ψήφισαν πλειοψηφικά υπέρ του Brexit.³³ Φυσικά, για να έχει κανείς μία δυναμική εικόνα του αξιακού χάρτη της Βρετανίας, θα πρέπει να έχει κατά νου ότι οι συστάδες (clusters) αξιών σε έναν ρευστό και σύνθετο κοινωνικό σχηματισμό, δεν αντιστοιχούν γραμμικά ή υποχρεωτικά με κοινωνικές τάξεις. Εντούτοις, οι Anywhere, δηλαδή τα πιο μορφωμένα και κινητικά στρώματα, είτε φιλελεύθερου, είτε συντηρητικού προσανατολισμού (π.χ. τα επαγγέλματα Υγείας ή οι ανθρωπιστικές σπουδές δημιουργούν μία προδιάθεση για τον πρώτο, ενώ τα Οικονομικά και η Διοίκηση Επιχειρήσεων προδιαθέτουν για τον δεύτερο) φαίνεται ότι καθοδηγούνται σε μεγάλο βαθμό από τις μεταύλιστικές αξίες της ανεκτικότητας, της αυτονομίας και την αυτοπραγμάτωσης. Αντίθετα, οι Somewhere, οι μέσου εισοδήματος Βρετανοί χωρίς πτυχίο, ιεραρχούν πολύ υψηλότερα τη σταθερότητα, την κοινότητα και την παράδοση.

Οι ίδιες διαδικασίες που στον ακραίο καπιταλισμό ευνοούν τη δημιουργική τάξη, τους bobos, τους Anywhere, εν συντομία τη νέα μεσαία τάξη, επηρεάζουν αρνητικά τις άλλες δύο τάξεις που σύμφωνα με το σχήμα που αξιοποιούμε εδώ, είναι η παραδοσιακή μεσαία τάξη και η επισφαλής τάξη. Η παραδοσιακή μεσαία τάξη περιλαμβάνει άτομα σε μέσης ειδίκευσης δουλειές με εκπαιδευτικά προσόντα μεσαίου επιπέδου: ειδικευμένοι εργάτες, υπάλληλοι με επαγγελματική εκπαίδευση που εκτελούν εργασίες ρουτίνας γραφείου και υπηρεσιών, δημόσιοι υπάλληλοι μεσαίας κλίμακας, αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες.³⁴ Όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, πρόκειται για την κοινωνική τάξη (ή τη συστάδα κοινωνικών τάξεων) που κατεξοχήν εκφράζει (ή θα περίμενε κανείς να εκφράζει) η ΓΣΕΒΕΕ.

32 'Οι άνθρωποι που ευδοκούν αυτή την περίοδο είναι αυτοί που μπορούν να μετατρέψουν τις ιδέες και τα συναισθήματα σε προϊόντα. Πρόκειται για ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο που έχουν το ένα πόδι στον μποέμικο κόσμο της δημιουργικότητας και το άλλο πόδι στην αστική σφαίρα της φιλοδοξίας και της κοσμικής επιτυχίας. Τα μέλη της ελίτ της νέας εποχής της πληροφορίας είναι αστοί μποέμ. 'Η, για να πάρουμε τα δύο πρώτα γράμματα κάθε λέξης, είναι Bobos.' David Brooks, *Bobos In Paradise: The New Upper Class and How They Got There*, Simon & Schuster, London 2000, σσ. 10-11.

33 David Goodhart, *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*, C. Hurst & Co, London 2017.

34 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων... ό. π. σ. 114.*

Κάποτε ηγεμονική στις βιομηχανικές κοινωνίες, αυτή η τάξη είναι τώρα «σφηνωμένη» μεταξύ των άλλων δύο βασικών τάξεων: έχει υποστεί απώλειες όσον αφορά την επιδραστικότητα των αξιών που παραδοσιακά διαθέτει (η αίσθηση του καθήκοντος, το εργασιακό ήθος, η πειθαρχία και η παραδοσιακή ηθικότητα βρίσκονται σε αποδρομή), ενώ το εισόδημά της είναι στάσιμο (σε αντίθεση με το υλικό κεφάλαιο της νέας μεσαίας τάξης που βρίσκεται σε αυξητική τροχιά). Το πολιτισμικό πλαίσιο αυτού του τρόπου ζωής, υποστηρίζει ο Ρέκβιτς, διαμορφώνεται από τις αξίες της αυτοπειθαρχίας, της ευταξίας και του χωρικού και κοινωνικού ριζώματος.³⁵ Μέσα σε αυτή την τάξη θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει το τμήμα της «τακτοποιημένης» εργατικής τάξης, δηλαδή τους ανθρώπους που παρά τις δυσκολίες πετυχαίνουν σε έναν σημαντικό βαθμό να διατηρήσουν τη βιογραφική τους συνέχεια, τη σταθερότητα και την οικονομική ασφάλεια του νοικοκυριού τους, σε αντίθεση με εκείνο το κομμάτι της εργατικής τάξης, που βρίσκεται πάντα στις μεθόριους της αγοράς εργασίας, αντιμετωπίζοντας μεγάλη υλική και κοινωνική αποστέρωση.

Το τμήμα αυτό, αριθμητικά περιθωριακό στη χρυσή εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού, αλλά συνεχώς αυξανόμενο από τη δεκαετία του 1970 και εφεξής, αποτελεί τον πυρήνα της επισφαλούς τάξης της ύστερης νεωτερικότητας, που ορίζεται από τον Ρέκβιτς ως τάξη με δομικά αβέβαιες συνθήκες διαβίωσης, αποτελούμενη από τρεις υποομάδες: α) εκείνους που είναι αποκλεισμένοι από την αγορά εργασίας, β) άτομα με επισφαλείς θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, γ) και εκείνους με επισφαλείς και χαμηλής ειδίκευσης θέσεις εργασίας στον βιομηχανικό και γεωργικό τομέα. Αυτή η τάξη στερείται οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ ο τρόπος ζωής της διέπεται από την αρχή της επισφάλειας: «ζωή-μέρα-με-τη-μέρα.»³⁶ Υπάρχουν τέλος τμήματα της επισφαλούς τάξης που μοιράζονται τις ίδιες αξίες με την παλιά μεσαία τάξη (αυτοπειθαρχία και σκληρό εργασιακό ήθος).

Μεταξύ άλλων, ο κυκλικός ανελκυστήρας επηρεάζει το πολιτικό και ιδεολογικό τοπίο των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας. Όπως επισημαίνει ο Ρέκβιτς, οι τρεις τάξεις ευνοούν διαφορετικές πολιτικές προσφορές: οι ψηφοφόροι που προέρχονται από τη νέα μεσαία τάξη είναι οι πιο πιθανοί υποστηρικτές του φιλελευθερισμού που στην δεξιά, οικονομική του εκδοχή είναι νεοφιλελευθερισμός (έμφαση στις ανοικτές αγορές), και στην αριστερή, κοινωνικός φιλελευθερισμός (έμφαση στις ανοικτές κοινωνίες). Τα ακροατήρια της παραδοσιακής μεσαίας τάξης, αγκαλιάζουν πιο εύκολα κόμματα που έχουν ως αρχή τους τον αντιελιτισμό (ή/και τον αντιπλουραλισμό) και εκφράζουν μια κουλτούρα πολιτικής και πολιτισμικής μνησικακίας.³⁷ Και, τέλος, ο ιδιομορφισμός (particularism) της επισφαλούς τάξης, δηλαδή οι κατακερματισμένες επιμέρους κοινωνικές ταυτότητες (βλ. κυρίως εθνικότη-

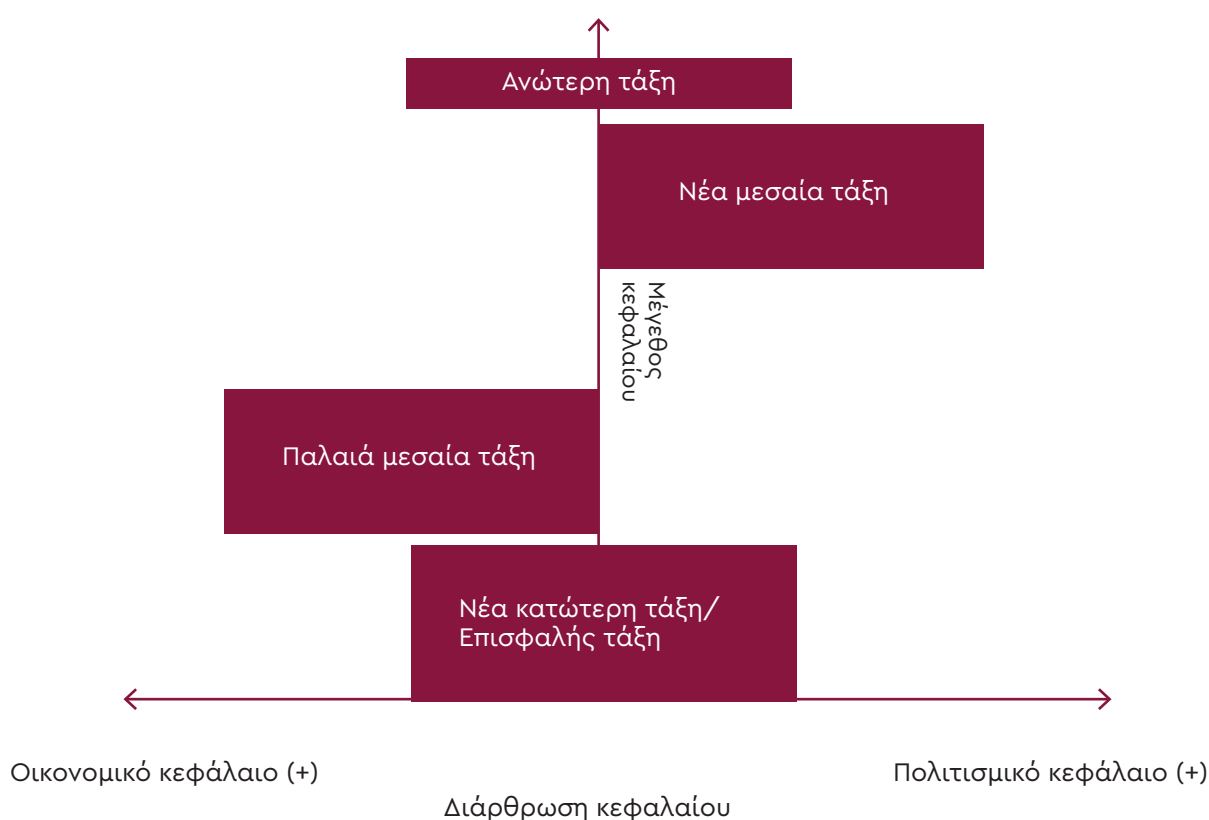
35 Στο ίδιο.

36 Στο ίδιο, σ. 56.

37 Για την χρήση του όρου μνησικακία (ressentiment) ως πολιτικό συναίσθημα, βλ. Nicolas Demertzis, George Papadoudis, & Tereza Capelos, Values and emotionality in the Greek political culture, *Emotions and Society*, σσ. 1-22. Όπως έχει καταδειχθεί από σειρά εμπειρικών μελετών του Ν. Δεμερτζή και συνεργατών του, η ένταξη σε ομάδες χαμηλού κοινωνικοοικονομικού στάτους, αλλά κυρίως η ταύτιση με την εργατική τάξη, σχετίζεται θετικά με την πιθανότητα να νιώθει κανείς το συναίσθημα της μνησικακίας.

τα, φύλο, φυλή, γενιά) που συνυπάρχουν με την ταυτότητα του περιθωριακού και δυνάμει επικίνδυνου, καθιστά τις ριζοσπαστικές πολιτικές ιδιαίτερα ελκυστικές. Αν και δεν υπάρχει λόγος να πάρουμε αυτές τις υποθέσεις τοις μετρητοίς (εξάλλου η ζήτηση για πολιτικές αλληλεπιδρά με την προσφορά), το σχήμα 1 ενισχύει τις υπάρχουσες εμπειρικές έρευνες για το πώς λειτουργεί η τάξη σε πολιτικό επίπεδο.

Σχήμα 1: Το μοντέλο ταξικής δομής των τριών κοινωνικών τάξεων του Ρέκβιτς

Πηγή: Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων...* σ. 103

Όπως κάθε ταξικό μοντέλο, το αφηρημένο σχήμα που απεικονίζεται στο Σχήμα 1, έχει πλεονεκτήματα και περιορισμούς. Ένα προφανές πλεονέκτημα είναι η σταθερή κοινωνικο-ιστορική του γείωση. Αν και προορίζεται για μία ανάλυση σε μακροκοινωνικό επίπεδο, η ιστορική προοπτική είναι επίσης χρήσιμη για την μελέτη ταξικών εμπειριών σε επίπεδο θεσμών, ομάδων, όσο και ατόμων. Δεύτερον, μέσω της εφαρμογής αυτής της minimal δομής των τριών τάξεων, ο Ρέκβιτς διατηρεί την ανάλυσή του όσο πιο απλή γίνεται, όσο πιο διαφοροποιημένη χρειάζεται. Επιπλέον, όπως συμβαίνει και σε άλλες σχεσιακές ταξικές θεωρί-

ες, ο συγγραφέας του *Τέλους των Ψευδαισθήσεων* έχει επίγνωση της διασταυρωτικότητας (intersectionality) της κοινωνικής δομής στον ύστερο καπιταλισμό, δηλαδή της αλληλεπίδρασης μεταξύ της κοινωνικής τάξης και άλλων μηχανισμών κοινωνικής διαφοροποίησης όπως το φύλο, η εθνικότητα, η γενιά κ.α. Αν και η κοινωνική θέση των ατόμων ορίζεται πρωτίστως (η έμφαση είναι του συγγραφέα) από την ένταξή τους σε μία από τις τρεις τάξεις, μπορούν επίσης να ληφθούν υπόψη και άλλες κοινωνικά σημαντικές διαφοροποιήσεις. Το φύλο, το μεταναστευτικό υπόβαθρο και το χάσμα μεταξύ πόλης και υπαίθρου θεωρούνται ως οι σημαντικότεροι δευτερεύοντες παράγοντες της κοινωνικής θέσης.

Φυσικά, δεν πρέπει να αγνοεί κανείς τους περιορισμούς ενός τέτοιου ταξικού μοντέλου. Αυτό δεν είναι το σωστό μέρος για να συζητήσουμε εκτενώς τις αδυναμίες του. Είναι σημαντικό ωστόσο να σημειώσουμε, ότι η απάντηση του Γερμανού κοινωνιολόγου για το πως συνδέουμε τα άτομα με τις κοινωνικές τάξεις, άρα το μακρο- με το μικρο-επίπεδο, θεμελιώνεται πάνω στην θεωρία της πρακτικής (practice theory), η οποία βλέπει τις δομές (ή αλλιώς, τον αντικειμενικό κόσμο) και τα νοήματα που δίνουν οι άνθρωποι σε αυτές στην αλληλόδρασή τους. Στην περίπτωση μας, η νοηματοδότηση μιας δομημένης σχέσης, όπως η κοινωνική τάξη, είναι μέρος της συγκρότησης της ίδιας της τάξης, μόνο που αυτό το «δέσιμο» γίνεται μέσα από καθιερωμένες επαναλαμβανόμενες πρακτικές, άρα μέσα από συγκεκριμένες ρουτίνες.

Για παράδειγμα, την εμμονή ατόμων που προέρχονται από τη νέα μεσαία τάξη να συνδυάζουν κάθε στιγμή του προσωπικού τους χρόνου με την ανάπτυξη του εαυτού (self-development) μέσα από δραστηριότητες ατομικές ή ομαδικές, την παρατηρούμε είτε όταν εστιάζουμε στις πρακτικές συγκεκριμένων ανθρώπων στον περίγυρό μας, είτε όταν εστιάζουμε σε χώρους επιτέλεσης τέτοιων πρακτικών: στην αγορά υπηρεσιών όπως τα μαθήματα ευεξίας, ή στη διαμόρφωση τουριστικών πακέτων που υπόσχονται ευκαιρίες αυτοβελτίωσης και ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων, π.χ. μέσα από καταφύγια διαλογισμού, ησυχίας και ύπνου, σεμινάρια διαχείρισης στρες κ.α. Και στις δύο περιπτώσεις, οι πρακτικές που υιοθετούνται από μέλη που προέρχονται δυσανάλογα από μία συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (την νέα μεσαία), συγκροτούν αυτήν την τάξη και προϊόντος του χρόνου, τη διακρίνουν από άλλες.

Για να πάρουμε ένα παράδειγμα από άλλη ταξική κατηγορία, στην πρόσφατη μελέτη της Μαρίας Θανοπούλου για τον κλάδο των συνεργείων αυτοκινήτων, αναλύονται πρακτικές που παραπέμπουν στην *παραδοσιακή μεσαία τάξη*, όπως για παράδειγμα η ένταξη στην αγορά εργασίας από πολύ μικρή ηλικία, ως τρόπος αντιμετώπισης υλικών στερήσεων, αλλά και του κινδύνου της παραβατικότητας.³⁸ Όπως και για την εργατική τάξη, έτσι και για τους τεχνίτες του συγκεκριμένου κλάδου, αυτό που τελικά επιτρέπει την ένταξή τους στις *λαϊκές τάξεις* (popular classes), είναι ένα σύνολο πρακτικών, αξιών και προδιαθέσεων, που αναδύονται

38 «Ψάχνοντας για δουλειά από δω κι από κει, έκανα πολλά επαγγέλματα, μεταφορές, παπούτσια, γυάλισμα προκειμένου να μην πέσω σε αμαρτία, κλεψιά». Μαρτυρία συνδικαλιστή στη μελέτη της Μαρίας Θανοπούλου, *Προς μια προφορική ιστορία του συνδικαλισμού στον κλάδο επισκευής αυτοκινήτου: Διαδρομές μνήμης και διαδρομές ζωής συνδικαλιστών της ΕΟΒΕΑΜΜ*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2022, σελ. 75.

μαζί με τον αντικειμενικό κόσμο (που περιλαμβάνει τις στερήσεις, τον μόχθο της δουλειάς, τη μουτζούρα, τη μαστοριά, το εισόδημα και τόσα άλλα), με μία επαναληψιμότητα που τους δίνει συνέχεια και ορατότητα μέσα στον χρόνο.

Δεν είναι όμως μόνο η ερμηνεία και τα νοήματα των ίδιων των υποκειμένων που μαζί με τις πρακτικές εξηγούν την ένταξη στην μία ή την άλλη τάξη. Αυτό που υποβαθμίζει κάπως ο Ρέκβιτς, όπως εξάλλου και άλλοι μελετητές της διαστρωμάτωσης, είναι ότι κι εμείς ως κοινωνικοί επιστήμονες, ή ακόμα και ως ενεργοί αναγνώστες, βοηθάμε στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων, έχοντας μάλιστα και οι ίδιοι λόγους να χρησιμοποιούμε (ή να αγνοούμε) συνειδητά ή μη-συνειδητά, τον έναν ή τον άλλον όρο. Ο Ρέκβιτς, ως ακαδημαϊκός και μάλιστα σε Πανεπιστήμιο υψηλού κύρους είναι μέλος εκείνης της φιλελεύθερης ελίτ που στοχάζεται μεν κριτικά τον εαυτό της, αλλά παραμένει μία παγκοσμιοποιημένη ομάδα «νικητών» και επομένως με βάσει τα κριτήρια που συζητάμε είναι εξέχον μέλος της νέας μεσαίας τάξης. Τον ενδιαφέρουν οι ανισότητες, μέχρι το σημείο εκείνο όπου η συνύπαρξη της τάξης του με τις υπόλοιπες τάξεις, μπορεί να γίνει πιο παραγωγική και λιγότερο καταστροφική για την κοινωνία και το περιβάλλον. Δεν προσβλέπει σε κάποιου είδους χειραφέτηση των ηττημένων του ακραίου καπιταλισμού · το ενδιαφέρον του είναι μάλλον ο καπιταλισμός να γίνει λιγότερο ακραίος, να λειτουργήσει υπό ένα πρότυπο ρυθμισμένου φιλελευθερισμού.³⁹ Κατά συνέπεια, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ενδιαφέρεται λιγότερο για την κοινότητα των πρακτικών που παρατηρούμε μεταξύ αυτοαπασχολούμενων τεχνιτών, μικρών βιοτεχνών, και ειδικευμένων, ή ημι-ειδικευμένων εργατών και εργατριών. Αντιθέτως, μάλλον παραγνωρίζει αυτήν την κοινότητα βλέποντας το ρίζωμά της,⁴⁰ την επιθυμία για ευταξία και τον πολιτισμικό της συντηρητισμό⁴¹ πρωτίστως ως αμυντικές αντιδράσεις στις επιλογές της νέας μεσαίας τάξης.

Η δική μου πρόταση για την κοινωνική διαστρωμάτωση της ύστερης νεωτερικότητας, εκκινεί από μία κάπως διαφορετική αφετηρία και κατ' επέκταση καταλήγει σε ένα λίγο διαφορετικό ταξικό σχήμα. Παρότι η τριχοτόμηση που προτείνει ο Ρέκβιτς στο σχήμα 1, αποτυπώνει πειστικά τις διαφορές μεταξύ των βασικών τάξεων (νέα μεσαία τάξη, παραδοσιακή μεσαία τάξη, επισφαλής τάξη) σε ότι αφορά την κατοχή κεφαλαίων που «μετράνε» ιδιαίτερα στον σύγχρονο καπιταλισμό (οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο), από την άλλη δημιουργούν την αίσθηση ότι η παλαιά ή παραδοσιακή μεσαία τάξη ισαπέχει από τις άλλες δύο. Αυτό παραγνωρίζει την κοινότητα πρακτικών που παρατηρείται μεταξύ της παραδοσιακής

39 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος...* ό. π. σ. 307–315.

40 Για μια διαφορετική ανάγνωση της ανάγκης και της επιθυμίας για ρίζωμα και αξίες παραδοσιακής ηθικότητας, όπως η υπακοή του χειρώνακτα βλ. Σιμόν Βέλ, *Η Ανάγκη για Ρίζες: Μια Διακήρυξη Καθηκόντων απέναντι στον Άνθρωπο και στην Κοινωνία*, μτφρ. Μ. Μαλαφέκα, Κέδρος, Αθήνα 2014.

41 Μεταξύ άλλων ανθρωπολογικών μελετών που δείχνουν πώς οι εργατικές γειτονιές επενδύουν στην ευταξία στο σπίτι, την αυλή και την κοινότητα, στην προσπάθειά τους να διακριθούν από σχετικά κοντινές υποβαθμισμένες συνοικίες, βλ. Maria Kefalas, *Working-class Heroes: Protecting Home, Community, and Nation in a Chicago Neighborhood*, University of California Press, Berkeley 2010.

μεσαίας και της επισφαλούς τάξης,⁴² ενώ από την άλλη «σβήνει» μία συμβολικά πυκνή διαχωριστική γραμμή μεταξύ εργατικής τάξης και μικροαστικής τάξης.⁴³

Το ταξικό σχήμα που προτείνεται εδώ (Σχήμα 2), τονίζει emphaticά την βασική ταξική διαίρεση στις υστερονεωτερικές κοινωνίες, μεταξύ των ανώτερων τάξεων αφ' ενός (ανώτερη τάξη, όπως ιδιοκτήτες μεγάλων επιχειρήσεων, ανώτερα διοικητικά στρώματα, διασημότητες στον χώρο των δημιουργικών βιομηχανιών και νέα μεσαία τάξη) και των λαϊκών τάξεων αφ' ετέρου (αυτοαπασχολούμενοι & ΕΒΕ, εργατική τάξη και επισφαλής τάξη). Ενώ η σχέση της ανώτερης και της νέας μεσαίας τάξης με τον κόσμο βασίζεται ολοένα και περισσότερο σε υβρίδια ψυχρής υπολογιστικότητας και ανάγκης για αυτοπραγμάτωση, στις λαϊκές τάξεις η οικονομία της ανάγκης ωθεί προς την αναζήτηση οντολογικής ασφάλειας από τη μία, ενώ από την άλλη οι δεσμοί αλληλεξάρτησης κοινότητας-οικογένειας-ατόμου δημιουργούν αποθέματα αλληλεγγύης και την ίδια στιγμή καταπίεσης. Ή με άλλα λόγια σχέσεις συντονισμού με τον κόσμο (βλέπε τη μαστοριά του *homo faber*)⁴⁴ και σχέσεις αλλοτρίωσης (βλέπε πατριαρχικά πρότυπα).⁴⁵ Ταυτόχρονα, διατηρείται στο εσωτερικό της παραδοσιακής μεσαίας τάξης η διάκριση μικροαστικής τάξης (αυτοαπασχολούμενοι και ΕΒΕ) και εργατικής τάξης (ειδικευμένοι και ημι-ειδικευμένοι εργάτες), καθώς και η εσωτερική διαφοροποίηση μεταξύ του προκαριάτου που ζει αποκλεισμένο από την αγορά εργασίας και των στρωμάτων της επισφαλούς απασχόλησης, είτε αυτό αφορά ανειδίκευτη εργασία σε πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, είτε επισφαλώς εργαζόμενους στον τουρισμό και τις υπηρεσίες. Όπως θα δούμε, αυτό το σχήμα μας επιτρέπει να δούμε την υπόθεση κοινωνικών συμμαχιών, σε μία προοπτική μετασχηματισμού και χειραφέτησης. Είναι σημαντικό να συγκρατήσουμε τη θέση

42 Σε κάποιο σημείο ο Ρέκβιτς αναφέρεται σε μία συγκλίνουσα πολιτική κουλτούρα των δύο τάξεων – την κουλτούρα του λαϊκισμού, «Οι υποστηρικτές του λαϊκισμού μπορούν να εντοπιστούν μεταξύ εκείνων που εμμένουν στις κοινοτιστικές αξίες, που τρέφουν συναισθήματα δυσαρέσκειας απέναντι στις ελίτ και τους υπερασπιστές της παγκοσμιοποίησης και που διακατέχονται από τον φόβο της ήττας. Με όρους κοινωνικής διάρθρωσης, προέρχονται κυρίως από την παραδοσιακή μεσαία τάξη και από τμήματα της επισφαλούς τάξης, ενώ υποεκπροσωπούνται μεταξύ αυτών που έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση. Είναι κυρίως κάτοικοι μικρών πόλεων και αγροτικών περιοχών και λιγότερο μητροπολιτικών περιοχών», βλ. Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος... ό. π. σ. 302-303*. Ωστόσο, η φροντίδα για την κοινότητα, το ρίζωμα, ακόμα και οι συγκινησιακές εκρήξεις των λαϊκών τάξεων, όπως και γενικότερα μία σχέση με τον κόσμο λιγότερο προσανατολισμένη στην ιδιοποίηση του πολιτισμικού, δεν είναι υποχρεωτικό να ιδωθούν υπό το απαξιωτικό βλέμμα των ανώτερων τάξεων. Βλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Οι Αφανείς: Κοινωνιολογία των Λαϊκών Τάξεων στην Ελλάδα*, Πεδίο, Αθήνα 2021.

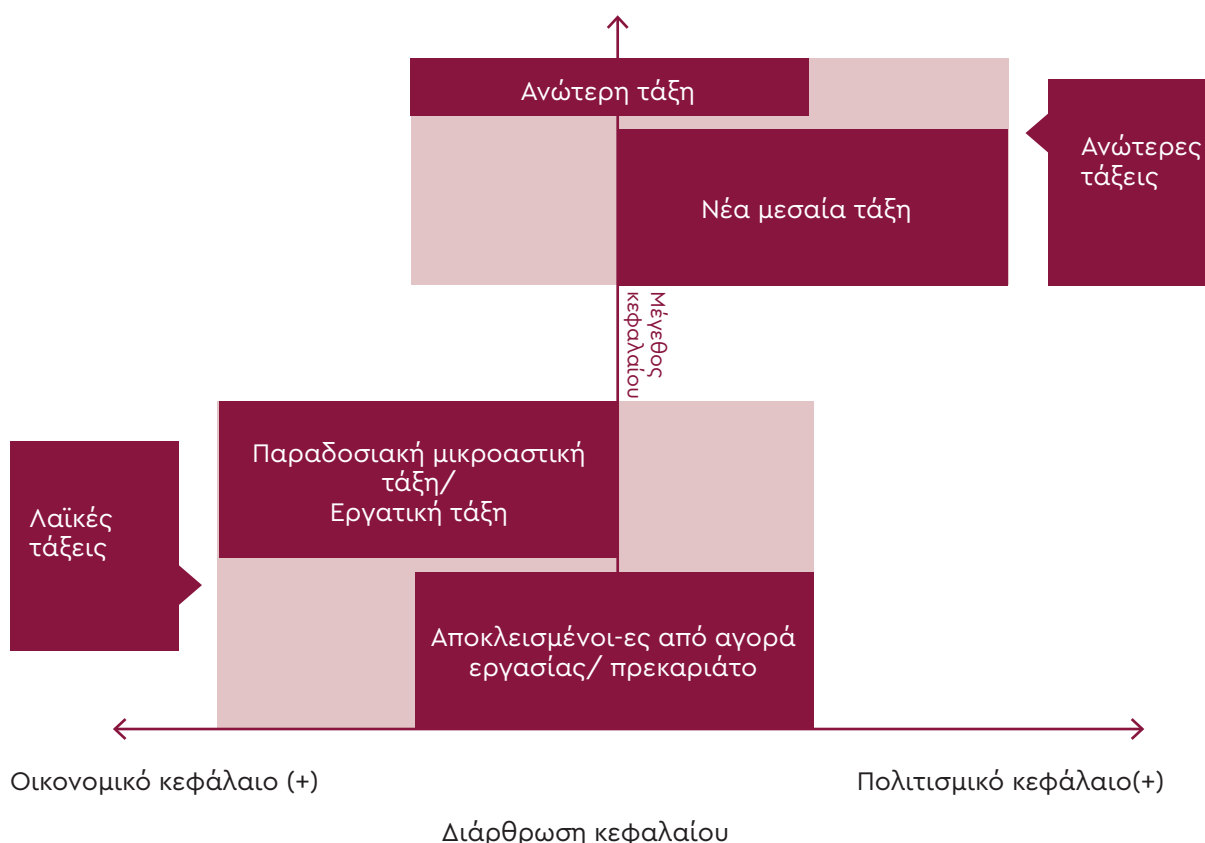
43 Πάντως σε επίπεδο υλικού κεφαλαίου με όρους εισοδήματος, πρόσφατη ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ελλάδα (έτος αναφοράς 2021) έδειξε ότι η πιθανότητα της υποκειμενικής ευημερίας είναι το ίδιο χαμηλή στην παραδοσιακή μεσαία και στην εργατική τάξη σε σχέση με τις ανώτερες τάξεις, βλ. Γιώργος Μπιθουμήτρης, *Διαστρωμάτωση και ψήφος σε κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, παρουσίαση στο θεματικό σεμινάριο «Η συμμετοχή της Ελλάδας στον 10ο γύρο της ESS. Στάσεις, προσανατολισμοί και αξίες για την πολιτική, την κοινωνία και τους άλλους»*, 30 Ιανουαρίου 2023, ΕΛΙΔΕΚ.

44 Για μία αποκατάσταση του Τεχνίτη ως πρακτικού ανθρώπου που εργάζεται, ικανού να συνομιλεί νοητικά με υλικά βλ. Ρίτσαρντ Σέννεντ, *Ο Τεχνίτης*, μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2011.

45 Η πατριαρχία δεν είναι φυσικά προνόμιο μόνο των λαϊκών τάξεων, όμως θεωρώ ότι σε αυτές τις τάξεις μπορεί να επιτελείται μία συγκεκριμένη λειτουργία: να αποκαθίστανται (ψευδώς) οι βαθιές και επώδυνες απώλειες συμβολικής εξουσίας και κύρους που απολάμβαναν οι άνδρες εργάτες και οι τεχνίτες στη βιομηχανική νεωτερικότητα.

των λαϊκών τάξεων σε αυτό το σχήμα, καθώς στο υπόλοιπο κείμενο οι αναφορές σε αυτόν τον συνασπισμό τάξεων και στρωμάτων, έχει τη μερίδα του λέοντος.

Σχήμα 2: Μοντέλο ταξικής δομής δύο συστάδων κοινωνικών τάξεων

Πηγή: : Giorgos Bithymitris, *Class, Trauma, Identity: Psychosocial Encounters*, London, Routledge, σ. 250.

Συνοψίζοντας, στην ενότητα αυτή είδαμε ότι οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας διέπονται από μία ιδιαίτερη κοινωνική λογική που τις διαφοροποιεί σε σχέση με τις κοινωνίες της βιομηχανικής ή κλασικής νεωτερικότητας. Συγκεκριμένα, ζούμε σε κοινωνίες των μοναδικοτήτων, όπου άνθρωποι, αντικείμενα, χώροι, ιδέες και εμπειρίες οφείλουν να είναι μοναδικά, ανεπανάληπτα, αυθεντικά *πράγματα*. Το θέμα είναι ότι δεν μπορούν να είναι πράγματα καθ' εαυτά, πρέπει να υπηρετούν έναν σκοπό, να έχουν ένα αφήγημα, ώστε να μπορούν -κατά Ρόζα- να γίνουν αντικείμενα ιδιοποίησης, απόλυτα προσβάσιμα, διαχειρίσιμα, ορατά και ελέγξιμα. Ο ακραίος καπιταλισμός όπου ο νικητής τα σαρώνει όλα, ή σχεδόν όλα, ο καπιταλισμός της δυναμικοποίησης που για να μείνει σταθερός πρέπει να κλιμακώνει διαρκώς την ανάπτυξή του, παρά τις αλλεπάλληλες κρίσεις και αποτυχίες του, φαντάζει μονόδρομος και αυτό έχει δομικά και πολιτισμικά αίτια. Τα άτομα και οι συλλογικότητες ζουν

πυρετικά στο τρίπτυχο «ανάπτυξη, επιτάχυνση, καινοτομία» του σύγχρονου καπιταλισμού αφ' ενός υπό τον φόβο μην μείνουν πίσω, αφ' ετέρου από την επιθυμία για συγχρονισμό με δομές που υπόσχονται παντοδυναμία, είτε με την μορφή του ριζοσπαστικού ατομικισμού, είτε με την μορφή κοινοτήτων που περισσότερο αποκλείουν, παρά συμπεριλαμβάνουν. Σε μία τέτοια υστερονεωτερική συνθήκη, η νέα ταξική διαίρεση είναι μεταξύ (α) των ανώτερων τάξεων (παλαιών και νέων) που κερδίζουν από την ακραία οικονομοποίηση και (β) των λαϊκών τάξεων, που παρακολουθούν μουδιασμένες και αποπροσανατολισμένες τη νεωτερικότητα να οδηγείται από κρίση σε κρίση. Σε αυτά τα ταραγμένα νερά, προς τα που πλοηγούμαστε άραγε ως χώρα;

2. Η Ελλάδα στο κατώφλι της ύστερης νεωτερικότητας

«... μία χώρα παραδόξως νεωτερική»

Η Ελλάδα, αυτή η μικρή χώρα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης των περίπου 10,5 εκατομμυρίων ανθρώπων, μερικές φορές ξεχνάμε ότι είναι ένα σχετικά νεαρό έθνος-κράτος, με μόλις 200 χρόνια ζωής. Μέσα σε αυτούς τους δύο αιώνες η χώρα πέρασε επτά πολέμους, τέσσερις εμφύλιους και επτά χρεοκοπίες, για να δανειστούμε τον χαρακτηριστικό τίτλο του βιβλίου του ιστορικού Γιώργου Β. Δερτιλή.⁴⁶ Η τελευταία δικτατορία διήρκεσε επτά χρόνια και έληξε το 1974, με την εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Για πολλές δεκαετίες οι πνευματικές και πολιτικές ελίτ θεωρούσαν ότι η επίτευξη μίας συμπαγούς εθνικής ταυτότητας που θα έδινε την αίσθηση ασφάλειας απέναντι στις ραγδαίες γεωπολιτικές και κοινωνικές αλλαγές του 19ου και του 20ου αιώνα, περνούσε μέσα από τρεις παράγοντες: τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, την ελληνική γλώσσα, και την αρχαία καταγωγή.⁴⁷ Μια συνεκτική, ακόμα και αδρή περιγραφή των βασικών όψεων της αλληλεπίδρασης μεταξύ ταξικής και εθνικής ταυτότητας θα βρισκόταν εκτός των στόχων αυτής της μελέτης. Είναι ωστόσο σημαντικό να ειπωθεί ότι οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί έχουν αναδειχθεί, αν και με ποικίλους βαθμούς έμφασης, από πολλές και διαφορετικές πλευρές στη συζήτηση για την ελληνική ταυτότητα.⁴⁸ Αντίστοιχα, έχει προχωρήσει εξαιρετικά και η ανάλυση της θέσης της χώρας στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό. Η περιγραφή της τροχιάς της σύγ-

46 Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Επτά Πόλεμοι, Τέσσερις Εμφύλιοι, Επτά Πτωχεύσεις, 1821–2016*, Πόλις, Αθήνα 2016.

47 Ρίτσαρντ Κλογκ, *Σύντομη Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας: Από την Παρακμή και Πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012.

48 Η συζήτηση τροφοδοτείται σε μεγάλο βαθμό και για αρκετά χρόνια από το έργο του Νικηφόρου Διαμαντούρου, *Πολιτισμικός Δυισμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000. Νεότερες ωστόσο επεξεργασίες έχουν αναθεωρήσει σημαντικά αυτό το σχήμα. Δες για παράδειγμα, το σχετικά πρόσφατο έργο του Γιάννη Βούλγαρη, *Ελλάδα: Μία χώρα παραδόξως νεωτερική*, Πόλις, Αθήνα 2019. Δες επίσης, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Οι περιπέτειες... ό. π. καθώς και Δημήτρης Τζιόβας, Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση*, μτφρ. Ζ. Μπέλλα-Αρμάου, Γ. Στάμος, Gutenberg, Αθήνα 2022, αλλά και Manussos Marangudakis, *The Greek Crisis and Its Cultural Origins: A Study in the Theory of Multiple Modernities*, Palgrave Macmillan, Cham 2019.

χρονης Ελλάδας που προτείνω εδώ, έχει μία πολύ συγκεκριμένη στόχευση: να κατανοήσουμε πως λειτουργεί η νέα ταξική διαίρεση που εξετάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, τι είδους ανισότητες παράγει, και πως διαμεσολαβείται από σχέσεις κοινωνικής εκπροσώπησης, όπως ο συνδικαλισμός μικρών εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων.

Παρά τις συνέχειες που συνηθίζουν να παραβλέπονται από τους θεωρητικούς της νεωτερικότητας, θα έλεγα ότι η μορφή του γνωσιακού-πολιτισμικού καπιταλισμού που συζητήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, περιγράφει με ικανοποιητικό τρόπο τις κοινωνιο-πολιτισμικές εξελίξεις στην Ελλάδα των τελευταίων 30 ετών. Σύμφωνα με τον Ρέκβιτς, οι βασικοί πυλώνες του παγκοσμιοποιημένου γνωσιακού καπιταλισμού είναι οι εξής: η κυκλοφορία σύνθετων και διαφοροποιημένων αγαθών, ο ταχέως αυξανόμενος αριθμός αποφοίτων πανεπιστημίου, ο τρόπος ζωής της «επιτυχημένης αυτοπραγμάτωσης», ο ψηφιοποιημένος κόσμος, οι λαμπερές παγκοσμιοποιημένες μητροπολιτικές περιοχές και ένας νέος τύπος φιλελευθερισμού στην πολιτική, κοινωνικός (ως προς τα δικαιώματα), και οικονομικός (ως προς τις αγορές), που θεμελιώνεται στον ανταγωνισμό και τη διαφορά. Κανένα από αυτά τα στοιχεία δεν είναι περιφερειακό στην οικονομική, πολιτική και πολιτισμική ζωή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Η γενική άνοδος του μορφωτικού επιπέδου⁴⁹, οι πολλαπλές μεταβάσεις της οικονομίας προς τη διεθνοποίηση (κυρίως μέσω του εξευρωπαϊσμού),⁵⁰ η διαδικασία τριτογενοποίησης,⁵¹ ο εκσυγχρονισμός των κρατικών λειτουργιών (που σχετίζονται τόσο με λειτουργίες

49 Το 2020 το ποσοστό των ατόμων με σπουδές ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα ήταν 43,7%, ελάχιστο χαμηλότερο από τον μέσο όρο της ΕΕ (44,4%). Δέκα χρόνια πριν, το ίδιο ποσοστό ήταν 31,2% (έναντι 35,3% στο σύνολο της ΕΕ). Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης, Ετήσια Έκθεση για την Ποιότητα της Ανώτατης Εκπαίδευσης 2021. Όλες οι εκθέσεις από το 2013 και εξής, είναι διαθέσιμες εδώ: <https://www.ethaae.gr/el/ethaae/etisies-ektheseis-ethaae>

50 Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η Ελλάδα υπέγραψε συμφωνία σύνδεσης με την τότε νεοσυσταθείσα Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Το 1981 έγινε πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και το 2001 μέλος της Ευρωζώνης, βλ. Giorgos Alogoskoufis, *Historical cycles of the economy of modern Greece from 1821 to the present*. Department of Economics Athens University of Economics and Business, Working Paper no. 01-2021.

51 Το 1980, μόλις ένα χρόνο πριν από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, το μερίδιο του τριτογενούς τομέα στη συνολική απασχόληση ήταν 30,24%. Το 2015 το αντίστοιχο μερίδιο είχε εκτοξευθεί στο 72,1%, συνοδευόμενο από συρρίκνωση του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης. Αυτή η ταχεία άνοδος του τομέα των υπηρεσιών, την οποία ακολούθησε μια απότομη πτώση της απασχόλησης στη μεταποίηση, έχει περιγραφεί από τους οικονομολόγους ως μια διαδικασία «αρνητικής αποβιομηχάνισης», και σύμφωνα με την Καμπανέλλου αυτό συνέβη στην περίπτωση της Ελλάδας (αλλά και της Φινλανδίας) στη δεκαετία του 1990. Eleni Kabanellou, *Rethinking Deindustrialization and Health Across Time and Space*. Unpublished PhD Thesis. University of St Andrews 2014.

νομιμοποίησης, όπως η κοινωνική πολιτική, όσο και με το μονοπώλιο της βίας)^{52 53} είναι ορισμένες μόνο βασικές όψεις της ιστορικής τροχιάς της Ελλάδας προς την ύστερη νεωτερικότητα. Υπάρχουν όμως και άλλες πλευρές που συνηγορούν υπέρ μιας μετάβασης στην κοινωνική λογική της μοναδικοποίησης, με εθνικές ωστόσο ιδιαιτερότητες και ιδιοσυστασίες που άλλωστε είναι ο κανόνας σε κάθε μετάβαση.

Αν για παράδειγμα ο γνωσιακός-πολιτισμικός καπιταλισμός, ξεφεύγει από το φορντιστικό πρότυπο της μαζικής παραγωγής για μαζική κατανάλωση και κινείται προς την ανάπτυξη και κατανάλωση σύνθετων αγαθών υψηλής καινοτομίας, αισθητικής και ελκυστικότητας, τότε θα είχε ενδιαφέρον να δούμε τι κομίζει η μελέτη της κατανάλωσης στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Όπως ισχύει για το σύνολο των πολιτισμικών, κοινωνικών, και άλλων όψεων που εξετάζουμε, έτσι και στην περίπτωση της κατανάλωσης θα πρέπει να αποφύγουμε να δούμε τα «ιδεοτυπικά» χαρακτηριστικά της υπερνεωτερικότητας ως «κλίση του Προκρούστη» που πάνω της θα εναποθέσουμε το σώμα της μεταδικτατορικής Ελλάδας, μαζί με τις ελπίδες μας να προκύψει το αποτέλεσμα που θέλουμε. Μελέτες για τη νέα καταναλωτική κοινωνία της δεκαετίας του '80, τη διαφήμιση, αλλά και την ιδιωτική τηλεόραση της δεκαετίας του 1990, δείχνουν ότι και εδώ, όπως και σε άλλες χώρες της Δύσης, η νέα μεσαία τάξη γίνεται φορέας μίας δικής της πολιτισμικής γραμματικής, όπου το μαζικό και το αυθεντικό, το ενιαίο και το πλουραλιστικό, συνυπάρχουν.⁵⁴ Αν θέλαμε να συνοψίσουμε αυτήν τη συνύπαρξη η οποία περιλαμβάνει και άλλα ζεύγη που παραπέμπουν στη διάκριση νεωτερικού – προνεωτερικού (όπως για παράδειγμα το ζεύγος παραδοσιακό – σύγχρονο, εθνικοτοπικό – παγκόσμιο), θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο επίπεδο της κουλτούρας γενικά, και της κατανάλωσης ειδικά, ισχύει αυτό που ο Νίκος Δεμερτζής έχει περιγράψει ως *ανεστραμμένο συγκρητισμό*: η ανα-

52 Κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 παρατηρείται σύγκλιση της κατά κεφαλήν κοινωνικής δαπάνης στην Ελλάδα με τον αντίστοιχο μέσο όρο της ΕΕ-15, ενώ ορισμένες πρωτοβουλίες, όπως η δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας το 1982, δείχνουν μια στροφή προς τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής πολιτικής. Οι υβριδικές προνοιακές ρυθμίσεις αυτών των δεκαετιών διαμορφώνουν αναδιανεμητικά πρότυπα που μειώνουν την απόσταση από τις χώρες του πυρήνα. Ωστόσο, οι απορρυθμιστικές πολιτικές της λιτότητας κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων, σηματοδότησαν άλλου τύπου συγκλίσεις, αυτή τη φορά υπέρ των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων. Maria Petmezidou, *Is the crisis a watershed moment for the Greek Welfare State? The chances for modernization amidst an ambivalent EU record on 'Social Europe'*. In Triandafyllidou, A., Gropas, R., Kouki, H. (eds), *The Greek Crisis and European Modernity. Identities and Modernities in Europe*. London: Palgrave Macmillan, σσ. 178–197, 2013.

53 Η επαγγελματικοποίηση των ενόπλων δυνάμεων, η βαθύτερη ενσωμάτωση της στρατιωτικής δομής στη μεταψυχροπολεμική στρατηγική του ΝΑΤΟ και οι ρόλοι που έχουν ανατεθεί στην Ελλάδα στο πλαίσιο του περιφερειακού καταμερισμού εργασίας της Ευρώπης-φρούριο, ευθυγραμμίζονται επίσης με τη μετάβαση στην ύστερη νεωτερικότητα.

54 Παναγής Παναγιωτόπουλος και Νίκος Βαμβακάς, *Η έλευση της μεσαίας τάξης: υλικά και συμβολικά αποτυπώματα*. Στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *GR80s η Ελλάδα του Ογδόντα στην Τεχνόπολη*. Κατάλογος Έκθεσης, Τεχνόπολη Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2017, σσ. 48–52. Δες επίσης, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Οι περιπέτειες...* Ό. π. 115–133. Εστιάζοντας στην εποχή της κρίσης, ο Δημήτρης Λάλλας ξεχωρίζει στον λόγο και τις πρακτικές των υποκειμένων, το ρεπερτόριο της ανανέωσης, το οποίο παραπέμπει στην επιθυμία των ατόμων να αυτοσυστηθούν ως μοντέρνα και ανανεούμενα, μέσα από την κατανάλωση του καινούριου. Βλ. Δημήτρης Λάλλας, *Κατανάλωση και καταναλωτισμός σε συνθήκες κρίσης: Ρεπερτόρια δράσης και λόγου*, Παπζήσης, Αθήνα 2022. Η διαρκής ταλάντευση μεταξύ αναχρονισμού-αδράνειας-κλειστότητας και εκσυγχρονισμού-καινοτομίας-εξωστρέφειας εξετάζεται συστηματικά στο Βασίλης Βαμβακάς, *Το Εκκρεμές: Πολιτική, Κουλτούρα και Κοινωνία στην Ελλάδα των συνεχών Κρίσεων*, Αθήνα: Archive.

παραγωγή και επιβίωση παραδοσιακών μοτίβων μέσα από την αξιοποίηση μίας μοντέρνας φόρμας.⁵⁵

Η ψηφιοποίηση, είναι ένα άλλο κρίσιμο πεδίο μετάβασης, όπου και εδώ μπορεί να παρατηρήσει κανείς αντιφάσεις, που όμως αυτή τη φορά μαρτυρούν εγγενείς δυναμικές που εντοπίζονται και σε χώρες του λεγόμενου πυρήνα. Στην ψηφιακή σφαίρα -το κατεξοχήν πεδίο τεχνολογικού μετασχηματισμού του ύστερου καπιταλισμού- η πρόοδος που έχει σημειωθεί σε επίπεδο χρηστών στην Ελλάδα, αλλά και κρατικών υποδομών, είναι κάτι παραπάνω από ορατή, παρά τις ανισομετρίες και τις ασυνέχειες.⁵⁶ Οι πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι τα ψηφιακά χάσματα και οι ανισότητες της ελληνικής ψηφιακής σφαίρας, μεγεθύνουν τις αντιθέσεις και της πολώσεις που παράγει εγγενώς η ψηφιακή οικονομία.⁵⁷

Όταν όμως μιλάμε για αλλαγές στον δημόσιο λόγο, δεν θα πρέπει να περιορίζουμε τη συζήτηση στον κόσμο των τεχνολογιών, της επικοινωνίας και της κουλτούρας. Η δημογραφική αλλαγή στην Ελλάδα τα τελευταία τριάντα χρόνια, είναι εξίσου ευθυγραμμισμένη με τις μεταβιομηχανικές τάσεις στην Ευρώπη και αλλού. Η μείωση των ποσοστών γεννήσεων, η γήρανση, σε συνδυασμό με την μετανάστευση κυρίως των νέων και τελικά η μείωση του πληθυσμού, προσλαμβάνουν στον δημόσιο λόγο χαρακτηριστικά υπαρξιακής ανασφάλειας,⁵⁸ κάτι που είναι οικείο στις κοινωνίες της δυναμικοποίησης τουλάχιστον στον Παγκόσμιο Βορρά. Επιπλέον ένδειξη απομάκρυνσης από το πρότυπο των βιομηχανικών κοινωνιών του 20ου αιώνα, αποτελεί το γεγονός ότι το μέγεθος των νοικοκυριών στην Ελλάδα μειώνεται, ενώ η ηλικία των νέων μητέρων αυξάνεται,⁵⁹ ακολουθώντας τις βαθιές αλλαγές στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας. Ειδικότερα, η ελληνική αγορά εργασίας παρουσιάζει βελτιωμένη

55 Νίκος Δεμερτζής, Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80. Στο Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 70. Ο υβριδικός χαρακτήρας των πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών στην υστερονεωτερική Ελλάδα, σημειώνεται από πολλές και σημαντικές εργασίες: βλ. μεταξύ άλλων, Ιάσωνας Ζαρίκος, Πολιτική Κουλτούρα και Ιδεολογία: ο Πολιτισμικός Δυϊσμός του Ν. Διαμαντούρου, *Δοκίμια*, 21-22: 197-232, Sappho Xenakis, Normative Hybridity in contemporary Greece: beyond "Modernizers" and "Underdogs" in Socio-political Discourse and Practice. *Journal of Modern Greek Studies*, 31(2), 171-192. Βασίλης Βαμβακάς, *Το Εκκρεμές... ό. π.*, Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα... ό. π.*, Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα... ό. π.*

56 Dimitra Kondyli, The Relation between New Technologies and Power in Greece: Perceptions of People in Positions of Power, *The Greek Review of Social Research*, 144, 2-44, 2015.

57 Σύμφωνα με τους δείκτες του ΟΟΣΑ, το 2018 πρόσβαση στο διαδίκτυο είχε το 76,5% των ελληνικών νοικοκυριών. Από την άλλη όμως, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς ότι α) το επίπεδο ανισοτήτων στη χρήση του διαδικτύου είναι ένα από τα υψηλότερα μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ, β) οι βιομηχανίες Τεχνολογιών, Πληροφορίας και Επικοινωνίας έχουν χαμηλό δυναμικό δημιουργίας θέσεων εργασίας και γ) η έκθεση των χρηστών στην παραπληροφόρηση στο διαδίκτυο είναι συγκριτικά υψηλή. Χαράλαμπος Τσέκερης, Νίκος Δεμερτζής και Τόλης Λιναρδής, *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα: Η έρευνα του ΕΚΚΕ για το World Internet Project*, Διανέοσις, Αθήνα 2020.

58 Θεοδωρής Γεωργακόπουλος, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα Της Ελλάδας: Μια Έρευνα*, Διανέοσις, Αθήνα 2020.

59 George Papadoudis, Ageing population in Europe: The individual, the family and the welfare state. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 39: 95-128, 2019. Δες επίσης, Athanasios Mousiolis, Georgis Baroutis, Nikolaos Papantoniou, Christos Costalos and Aris Antsaklis, Maternal age demographic trends in Greece from 1980 to 2008. *The Journal of Reproductive Medicine*, 58(5-6): 246-255, 2013.

συμμετοχή των γυναικών, αν και το φύλο (καθώς και η ηλικία, η θρησκεία, η οικογενειακή κατάσταση και ο σεξουαλικός προσανατολισμός) εξακολουθεί να είναι παράγοντας πολλαπλών διακρίσεων.⁶⁰

Επιπλέον, η Ελλάδα σήμερα είναι πολύ πιο ποικιλόμορφη εθνοτικά σε σύγκριση με τις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι στη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα μετατράπηκε από μια χώρα που παράγει μετανάστευση σε μια χώρα που την δέχεται.⁶¹ Οι ενισχυμένοι δεσμοί της χώρας με τον υπόλοιπο κόσμο μπορούν επίσης να ανιχνευθούν μέσω της αυξημένης διακρατικής κινητικότητας ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως οι φοιτητές και οι επαγγελματίες.⁶² Αντίστοιχα σημαντικές για την ταυτότητα της Ελλάδας στη νεωτερικότητα, είναι οι σχέσεις με τον ελληνισμό της διασποράς, που ιστορικά αποτελεί ένα παράθυρο στον κόσμο, ειδικά σε ότι αφορά το (σίγουρα όχι ανώδυνο) μεταναστευτικό κύμα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών προς χώρες του δυτικού βιομηχανικού πυρήνα, όπως η Γερμανία, το Βέλγιο, οι ΗΠΑ, καθώς και η Αυστραλία.⁶³

Η κινητικότητα αποτελεί σημαντικό δείκτη ένταξης σε δομές που προσιδιάζουν στην ύστερη νεωτερικότητα, αλλά όχι και τον πιο κρίσιμο. Η πόλωση μεταξύ των αναπτυσσόμενων μητροπολιτικών περιοχών και των μικρών πόλεων ή αγροτικών περιοχών, η οποία χαρακτηρίζει την κοινωνική γεωγραφία του μεταβιομηχανικού καπιταλισμού, εμφανίστηκε στην Ελλάδα ως συνδυαστικό αποτέλεσμα τάσεων, όπως: αποβιομηχάνιση, φθίνουσα γεωργική δραστηριότητα, αστικοποίηση, κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση (όπου νοικοκυριά χαμηλότερου εισοδήματος ζουν στους χαμηλότερους ορόφους και υψηλότερου εισοδήματος στους τελευταίους ορόφους),⁶⁴ και εξευγενισμός. Ο μετασχηματισμός της Αθήνας σε ένα παγκοσμιοποιημένο και δικτυωμένο μητροπολιτικό κέντρο, έχει ανοίξει ένα μεγάλο μέρος της πόλης στις ευεργετικές επιδράσεις του κοσμοπολιτισμού, ενώ ταυτόχρονα δημιούργησε νέες περιφερειακές-τοπικές ανισότητες και περιβαλλοντικές προκλήσεις.

Αν πάντως υπάρχει μία δομική συνθήκη που παραπέμπει κατεξοχήν σε συγχρονισμό της χώρας με τις μακρο-κοινωνικές τάσεις των κοινωνιών της δυναμικοποίησης, αυτή θα έπρεπε να αναζητηθεί στις αλλαγές στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Συγκεκριμένα, μας ενδιαφέρει να δούμε εάν και σε ποιον βαθμό, ο κυκλικός ανελ-

60 Dionysis Balourdos, and Nikos Sarris. Introduction. In D. Balourdos and N. Sarris (eds), *Tackling Multiple Discrimination in Greece*, Ion, Athens 2018.

61 Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα ... ό. π.*, σσ. 188-197.

62 Η αναλογία των φοιτητών που σπουδάζουν στο εξωτερικό προς το σύνολο του πληθυσμού, τοποθετεί την Ελλάδα σε μια ομάδα χωρών με υψηλά επίπεδα φοιτητικής κινητικότητας. Σύμφωνα με στοιχεία της UNESCO, οι Έλληνες φοιτητές που σπουδάζουν στο εξωτερικό ανήλθαν σε 37.484 το 2017, αυξημένοι κατά 26,7% από το 2011. Για μία περιήγηση στα μεγέθη της νεολαίας που σπουδάζει στο εξωτερικό, δεξ <http://data.uis.unesco.org/>.

63 Dimitris Tziouvas, Introduction. In Dimitris Tziouvas (ed.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, Ashgate, Surrey 2009, σσ. 1-14.

64 Thomas Maloutas, Social and spatial impact of the crisis in Athens – From clientelist regulation to sovereign debt crisis. region et developpement, region et developpement, LEAD. *Universite du Sud – Toulon Var*, 39: 149-166, 2014.

κυστήρας των τριών τάξεων (νέα μεσαία τάξη, παραδοσιακή μεσαία τάξη, επισφαλής τάξη) αποτελεί μία μεταφορά που θα μπορούσε να είναι χρήσιμη για να περιγράψει τους κοινωνικούς συσχετισμούς στη σύγχρονη Ελλάδα.

Η ταξική διάρθρωση στη συνθήκη της ύστερης νεωτερικότητας

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η νέα κοινωνική διαίρεση στις κοινωνίες του ακραίου καπιταλισμού και της δυναμικοποίησης, αφορά τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ της νέας μεσαίας τάξης αφ' ενός και των τάξεων με μικρότερο οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο αφ' ετέρου. Αν και μοναδική ως προς το ιστορικό της αποτύπωμα, η τρέχουσα μορφή ταξικής διαίρεσης συμπληρώνει (και ενισχύει) άλλες κοινωνικο-ιστορικά θεμελιωμένες συγκρούσεις, όπως αυτή μεταξύ καπιταλιστών και εργατών. Στη νέα ταξική διαίρεση, η οποία είναι ολοφάνερη στην ελληνική κοινωνία των τελευταίων δεκαετιών, ένα ηγεμονικό μπλοκ αποτελούμενο από άτομα με άφθονο οικονομικό κεφάλαιο και άτομα που ανήκουν στα μορφωμένα και κινητικά μεσαία στρώματα, ορίζει τι είναι καλό και κακό στην οικονομία, την πολιτική και κυρίως σε σφαίρες όπως η εκπαίδευση, η οικογένεια, οι έμφυλες σχέσεις, οι αξίες, όπου μέχρι πρότινος το στίγμα το έδιναν πιο παραδοσιακά μεσοστρώματα. Από την άλλη, οι λαϊκές τάξεις όχι μόνο βλέπουν το οικονομικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο να φθίνει, αλλά όπως συμβαίνει γενικότερα στον μεταβιομηχανοποιημένο κόσμο, υπόκεινται σε διεργασίες που παραπέμπουν σε παραγνώριση, απαξίωση και υποτίμηση, αν όχι ανοικτή περιφρόνηση και εχθρότητα.⁶⁵

Η επιστημονική συζήτηση για την κοινωνική διαστρωμάτωση στη σύγχρονη Ελλάδα έχει ανοίξει για τα καλά τα τελευταία χρόνια, με αρκετές και σημαντικές δουλειές.⁶⁶ Από διαφορετικές οπτικές, οι έρευνες αυτές συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η ταξική διάρθρωση έχει αλλάξει σημαντικά στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών, κυρίως σε ότι αφορά το εσωτερικό της μεσαίας τάξης, αλλά όχι μόνο.⁶⁷ Εδώ θα περιοριστούμε σε δικές μου εκτιμήσεις για τις διακυμάνσεις των ταξικών συσχετισμών στην Ελλάδα, σε συμφωνία με την εννοιολόγηση που προηγήθηκε. Συγκεκριμένα, αντλώντας από πρόσφατα και παλαιότερα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, κατέληξα στην ταξική δομή που αποτυπώνεται στον Πίνακα 1.

65 Πρόσφατες επεξεργασίες για την εικόνα του λαϊκού ανθρώπου στα ΜΜΕ, αλλά και στον χώρο του θεάματος και της Τέχνης, έχουν αναδείξει αυτήν την τάση για απαξίωση του μέσου ανθρώπου των λαϊκών τάξεων. Βλ Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Οι Αφανείς... ό. π.*, Yannis Mylonas, *The 'Greek Crisis' in Europe: Race, Class and Politics*, Brill, Leiden, Boston 2019. Για μία γενικότερη εποπτεία της σχέσης ΜΜΕ και ταξικού λόγου/ταξικής κουλτούρας: Yannis Mylonas and Elena Psyllakou (eds), *Class cultures and the Media in Greece*, Palgrave Macmillan, London 2024.

66 Δεν είναι εξάλλου τυχαίο, ότι το 2023 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Παπαζήση ένα νέο περιοδικό στον χώρο των Κοινωνικών Επιστημών στην Ελλάδα, με τίτλο *Class and Status. Journal of Critical Approaches to Social Divisions*. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. <https://classandstatus.com/>

67 Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2014. Βάλια Αρανίτου, *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων: μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2018. Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η περιπέτεια...ό. π.* Οικονομάκης, Γ., Ζησιμόπουλος, Γ., Κατσορίδας, Δ., Κόλλιας, Γ. και Κρητικίδης, Γ., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2015.

Όπως βλέπουμε, η παραδοσιακή μεσαία τάξη διατηρεί το μεγαλύτερο μερίδιο στον απασχολούμενο πληθυσμό, αλλά η τάση είναι μάλλον πτωτική. Συγκεκριμένα, την παραδοσιακή μεσαία τάξη αποτελούν α) οι μισθωτοί πλήρους απασχόλησης σε επαγγέλματα μέσης εξειδίκευσης (το τμήμα αυτό, φαίνεται να αυξάνει στο εσωτερικό αυτής της τάξης), και β) οι αυτοαπασχολούμενοι με ή χωρίς προσωπικό που δραστηριοποιούνται σε επαγγέλματα μέσης εξειδίκευσης (αντιστρόφως, το τμήμα αυτό φθίνει). Εδώ θα βρούμε και τους αυτοαπασχολούμενους, τους εμποροβιοτέχνες και τους επαγγελματίες που δεν ασκούν κάποιο επιστημονικό επάγγελμα. Μετά την καταβύθιση που υπέστη στα χρόνια της κρίσης και κυρίως μεταξύ 2010 και 2016, η παραδοσιακή μεσαία τάξη ανέκαμψε, χωρίς όμως να επανέλθει στα προ κρίσης επίπεδα.

Η νέα μεσαία τάξη βρίσκεται σε σχετική άνοδο, ιδιαίτερα μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας της κρίσης. Εδώ περιλαμβάνονται α) τα διευθυντικά και επιστημονικά επαγγέλματα πλήρους απασχόλησης, β) τα διοικητικά και επιστημονικά επαγγέλματα μερικής απασχόλησης, πλην όσων εξ αυτών δηλώνουν ότι επέλεξαν να είναι μερικώς απασχολούμενοι ελλείψει πλήρους απασχόλησης (αυτή την υποκατηγορία των διευθυντών και επιστημόνων επέλεξα να την συμπεριλάβω στην επισφαλή τάξη). Παρότι ο διαφορετικός τρόπος ταξινόμησης των επαγγελμάτων πριν και μετά το 2001 περιορίζει τη συγκριτική διάσταση, είναι ωστόσο σαφές ότι η τάξη αυτή, όπως και σε άλλες χώρες, είναι η μεγάλη κερδισμένη του γνωσιακού-πολιτισμικού καπιταλισμού και παρά την πρόσκαιρη κάμψη (η οποία είναι μάλλον μικρή, σε σχέση με αυτήν που υπέστη η παραδοσιακή μεσαία τάξη) βρίσκεται ξανά σε ανοδική τροχιά. Η πιο εντυπωσιακή αλλαγή αφορά την αύξηση της επισφαλούς τάξης, που σε μεγάλο βαθμό γιγαντώθηκε μέσα στην κρίση, παραμένοντας ωστόσο ακόμα και σήμερα σε υψηλότερα επίπεδα σε σχέση με είκοσι χρόνια πριν. Αυτό ενδεχομένως να σηματοδοτεί μία πιο γενικευμένη τάση επισφαλειοποίησης στην ελληνική κοινωνία.⁶⁸

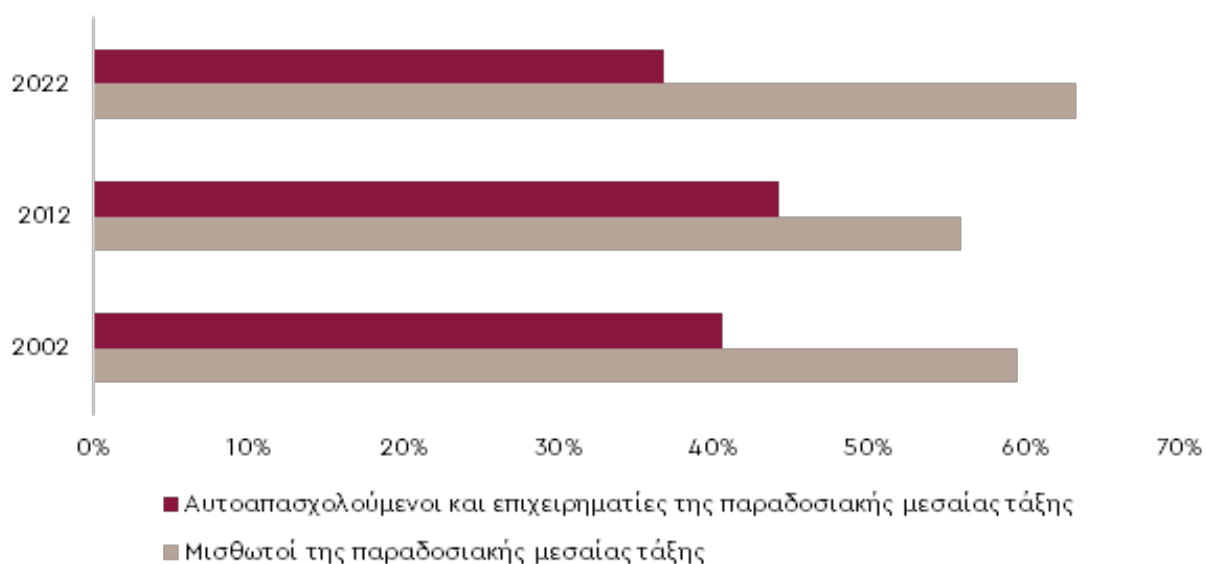
68 Μάνος Σπυριδάκης, *Homo precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, Πεδίο, Αθήνα 2018. Βλ. επίσης Γιώργος Τσιώλης, *Επισφαλείς Βιογραφίες: Εργασιακές Διαδρομές και Ταυτότητες στον Μετασχηματιζόμενο Κόσμο της Εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2023.

Πίνακας 1: Ένα μοντέλο τριών τάξεων στην Ελλάδα της ύστερης νεωτερικότητας

Κοινωνική τάξη	Περιγραφή		2002	2012	2022
	Επάγγελμα	Θέση στην απασχόληση / καθεστώς εργασίας	(%)	(%)	(%)
Επισφαλής τάξη	Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	Εργαζόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες/ πλήρους ή μερικής απασχόλησης			
	Υπάλληλοι γραφείου, Εργαζόμενοι υπηρεσιών και πωλήσεων, Ειδικευμένοι γεωργοί, Βιοτέχνες, Χειριστές εγκαταστάσεων και μηχανημάτων και συναρμολογητές	Εργαζόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες / μερικής απασχόλησης	18,7	33,6	22,6
	Διευθυντές, Επαγγελματίες, Τεχνικοί και συναφή επαγγέλματα	Εργαζόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες/ μερικής απασχόλησης που δεν βρίσκουν πλήρη απασχόληση			
	Άνεργοι				
Παραδοσιακή μεσαία τάξη	Υπάλληλοι γραφείου, Εργαζόμενοι υπηρεσιών και πωλήσεων, Ειδικευμένοι γεωργοί, Βιοτέχνες, Χειριστές εγκαταστάσεων και μηχανημάτων και συναρμολογητές	Εργαζόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες/ πλήρους απασχόλησης	54,1	42,3	48,5
Νέα μεσαία τάξη	Διευθυντές, Επαγγελματίες, Τεχνικοί και συναφή επαγγέλματα	Εργαζόμενοι, αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες/ πλήρους ή μερικής απασχόλησης (με εξαίρεση όσους δεν μπορούσαν να βρουν πλήρη απασχόληση)	26,3	23,0	27,4
Άλλο	Ένοπλες Δυνάμεις, πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν σε κάποια επαγγελματική κατηγορία, ΔΑ		0,9	1,1	1,6

Ειδικά για την παραδοσιακή μεσαία τάξη, είναι χρήσιμο να σημειώσουμε ότι το κομμάτι των αυτοαπασχολούμενων και των μικρών επιχειρήσεων (των βοηθών οικογενειακών επιχειρήσεων συμπεριλαμβανομένων), φαίνεται πως συμπιέζεται, πολύ περισσότερο αν λάβει κανείς υπόψη ότι η μισθωτή εργασία σημείωσε πρωτοφανή μείωση την περίοδο της οικονομικής ύφεσης.

Σχήμα 3: Εσωτερική διαφοροποίηση παραδοσιακής μεσαίας τάξης

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ – ετήσιες χρονοσειρές ΕΕΔ, διαθέσιμες στο <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO03/> (δικό μου υπολογισμοί)

Εδώ χρειάζονται μερικές διαισθητικές. Για παράδειγμα, η επισφάλεια νοούμενη ως αγώνας για επιβίωση μέρα-με-τη-μέρα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι δεν αφορά όλους τους ανέργους: η απώλεια μιας θέσης εργασίας στις περισσότερες περιπτώσεις έχει άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στο αίσθημα ασφάλειας του νοικοκυριού, αλλά αυτό μπορεί να ισχύει λιγότερο για άτομα που δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις, ή που προσδοκούν ότι θα βρουν γρήγορά την επόμενη δουλειά. Επιπλέον, υπάρχει πάντα η πιθανότητα επισφάλειας για άτομα σε επαγγέλματα υψηλής ειδικευσης, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η

απασχόληση είναι πλήρης.⁶⁹ Και φυσικά, η επισφαλής κατάσταση στην αγορά εργασίας δεν συνδέεται αποκλειστικά, ούτε πάντοτε με τις θέσεις μερικής απασχόλησης. Άλλες ευέλικτες μορφές εργασίας μπορούν επίσης να οδηγήσουν στο ίδιο αποτέλεσμα και αντιστρόφως, ορισμένες ρυθμίσεις μερικής απασχόλησης επιλέγονται από τους απασχολούμενους, αντί να τους επιβάλλονται.

Αυτές και πολλές άλλες επιφυλάξεις έχουν νόημα, εάν στόχος μας είναι μία λεπτομερής στατιστική απεικόνιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Είναι ωστόσο λιγότερο σημαντικές για τους σκοπούς αυτής της ανάλυσης, η οποία στοχεύει απλά στο να δείξει ότι η διαμόρφωση της ταξικής δομής στη σύγχρονη Ελλάδα ακολουθεί τα πρότυπα του καπιταλισμού της δυναμικοποίησης, η οποία οδηγεί σε πολώσεις όπως αυτή μεταξύ της νέας μεσαίας τάξης και της επισφαλούς τάξης. Πράγματι, συγκρίνοντας το 2002 με το 2022, αμφότερες οι δύο τάξεις βλέπουν το μερίδιό τους να μεγαλώνει, ενώ η παραδοσιακή μεσαία τάξη συμπιέζεται στον ενδιάμεσο χώρο.

Φαίνεται επομένως, ότι παρά τις ασυνέχειες και τις αντιφάσεις, η πορεία της χώρας προς τη μεταβιομηχανική συνθήκη του σύγχρονου καπιταλισμού συγχρονίζεται με τους παγκόσμιους μετασχηματισμούς, τουλάχιστον στο μακρο-επίπεδο. Ισχύει άραγε το ίδιο και για τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον εαυτό τους; Παρότι και πάλι η θεματική αυτή ξεφεύγει του αντικειμένου της παρούσας μελέτης, εν συντομία η απάντηση είναι ναι, χωρίς όμως να υπονοείται μία γραμμική πορεία προσαρμογής της ελληνικής κοινωνίας στις αξίες, νόρμες και επιταγές της δυναμικοποίησης.⁷⁰

Αντιθέτως, οι μετατοπίσεις στο πολιτικό σύστημα και ειδικότερα στο σύστημα της κοινωνικής εκπροσώπησης, είναι εξαιρετικά κρίσιμες σε σχέση με το κεντρικό ερώτημα της μελέτης, που αφορά τα μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας και ειδικότερα στην Ελλάδα.

Πολιτική και συνδικαλισμός στην Ελλάδα της δυναμικοποίησης

Ο σύγχρονος καπιταλισμός και η δομική του προϋπόθεση που είναι όπως είπαμε η δυναμικοποίηση, δηλαδή η εγγενής τάση αγορών, θεσμών και ανθρώπων να σταθεροποιούνται δυναμικά, υιοθετώντας το τρίπτυχο «ανάπτυξη, επιτάχυνση, καινοτομία» (ακόμα και όταν

69 Και πάλι η μελέτη του Τσιώλη για την ρευστοποίηση των εργασιακών βιογραφιών ακόμα και σε περιπτώσεις κατόχων υψηλών προσόντων, είναι διαφωτιστική. Γιώργος Τσιώλης, *Επισφαλείς Βιογραφίες* ό. π.

70 Για μία συνοπτική παρουσίαση αυτής της θέσης, βλ. Giorgos Bithymitris, *Class, Trauma, Identity...* ό. π. σσ. 109–117.

όλα δείχνουν ότι αυτό συνδέεται με την έλευση κάποιας μορφής κρίσης),⁷¹ τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από αλλαγές στο πεδίο της πολιτικής. Είναι μάλιστα τέτοιας έντασης οι αλλαγές, που ο Ρέκβιτς μιλάει για αλλαγή πολιτικού παραδείγματος: από τα φιλελεύθερα-δημοκρατικά πλουραλιστικά συστήματα του 20ου αιώνα (ή έστω του μεγαλύτερου μέρους του), στον «ανοικτό και διαφοροποιημένο φιλελευθερισμό», δηλαδή από ένα παράδειγμα ρύθμισης σε ένα παράδειγμα δυναμικοποίησης, όπου οι πολιτικές αποτυχίες και δυσλειτουργίες ερμηνεύονται ως προβλήματα που έχουν προκύψει από την υπερβολική συλλογική ρύθμιση και την έλλειψη δυναμισμού.⁷² Οι πολιτικές απορρύθμισης (που μεταξύ άλλων, εμπεριέχουν τον περιορισμό του ρυθμιστικού ρόλου των συνδικάτων, αλλά και του κράτους) υπέρ ατόμων, κλάδων, επιχειρήσεων, αγορών κ.λπ. σηματοδοτούν αυτή την αλλαγή παραδείγματος.

Εδώ δεν είναι το κατάλληλο μέρος για να γίνει μια συνολική αξιολόγηση του ελληνικού πολιτικού τοπίου των τελευταίων τριάντα ετών. Θα χρειαστεί όμως να συνοψισθούν ορισμένες κρίσιμες πτυχές της πορείας προς τη δυναμικοποίηση. Συστατικό στοιχείο τής είναι η σταθερή εναλλαγή εξουσίας μεταξύ κομμάτων που στοιχίζονται με μία σχετική συνέπεια στον άξονα Αριστερά - Δεξιά, ενώ ταυτόχρονα αποδέχονται τις βασικές αρχές του λεγόμενου διπλού φιλελευθερισμού (ελευθερία κίνησης κεφαλαίων και εμπορευμάτων στην οικονομία, ελευθερία κίνησης ανθρώπων και ιδεών στο επίπεδο της κοινωνίας).⁷³ Εξίσου σημαντική είναι η κοινή (παρά τις επιμέρους εντάσεις) αποδοχή της συμμετοχής της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Και τα δύο σημεία αναδεικνύουν μία τροχιά ενσωμάτωσης στα πρότυπα πολιτικής της εποχής της δυναμικοποίησης.

Υπό αυτήν την έννοια, η ελληνική κρίση, σε ότι αφορά τόσο την οικονομική της διάσταση, όσο και την θεσμική-πολιτική, θα πρέπει μάλλον να διαβαστεί ως αποτέλεσμα της συνάντησης μίας δομικής προδιάθεσης για πολιτικές και πρακτικές της κλιμακωσιμότητας (scalability) και μίας ενεργούς ζήτησης τέτοιων πολιτικών, κυρίως από το ηγεμονικό μπλοκ

71 Η πιο χαρακτηριστική ίσως, είναι η κλιματική κρίση. Είναι πλέον εμφανές, ότι η επιταχυνόμενη εκμετάλλευση φυσικών πόρων συνδέεται με κλιματικά φαινόμενα που απειλούν τη ζωή στη γη. Τα τμήματα της νέας μεσαίας τάξης που είναι συγκριτικά πιο ευαίσθητοποιημένα, γίνονται φορείς του μηνύματος της αλλαγής συνηθειών, υιοθετώντας ωστόσο πρακτικές και πολιτικές που εξακολουθούν να ωθούν σε ακόμα περισσότερη ανάπτυξη (πχ πρόσβαση σε νέες αγορές), ακόμα μεγαλύτερη επιτάχυνση (πχ επιτάχυνση της καριέρας, γεωγραφική κινητικότητα), ακόμα μεγαλύτερη καινοτομία (πχ δυναμική εφαρμογή της Τεχνητής Νοημοσύνης, ακόμα και σε τομείς όπου τα ηθικά δилήματα απαιτούν χρόνο για να συζητηθούν, άρα επιβράδυνση). Βλ. Hartmut Rosa, *Best Account: Outlining a Systematic Theory of Modern Society*. In Andreas Reckwitz and Hartmut Rosa, *Late modernity... ό. π.*

72 Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος... ό.π.* σ. 138. Αυτή η συνάντηση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και κοινωνικού φιλελευθερισμού, που ιδεοτυπικά πήρε τη μορφή των Νέων Εργατικών στα μέσα της δεκαετίας του 1990, συναντάται στη βιβλιογραφία και ως «διπλός φιλελευθερισμός». Βλ. Christian Joppke, *Populism and the double liberalism: Exploring the links. Theory and Society*, 50: 769-790, 2021.

73 Θα είχε ενδιαφέρον να αναζητήσει κανείς συνάψεις μεταξύ της θεωρίας της καρτελοποίησης του κομματικού συστήματος στην Ελλάδα και την Ευρώπη και της δυναμικοποίησης. Για το επιχείρημα της καρτελοποίησης, βλ. Κώστας Ελευθερίου και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, *Λανθάνουσες προσεγγίσεις και σύγχρονες τάσεις στη θεωρία των πολιτικών κομμάτων, Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25: 217-244, 2010.

των ανώτερων τάξεων. Με βασικό εργαλείο το δημόσιο χρέος, μέσα σε λίγες δεκαετίες ο ελληνικός καπιταλισμός «μεταμορφώθηκε» στην κατεύθυνση της χρηματιστικοποίησης, της τριτογενοποίησης, της διασυνδεσιμότητάς του με τις παγκόσμιες αγορές κεφαλαίων, εμπορευμάτων και εργασίας (αν και σε μικρότερο βαθμό), αλλά και του εποικισμού του δημόσιου χώρου (του φυσικού πλούτου συμπεριλαμβανομένου) και των δημόσιων πολιτικών από τον ιδιωτικό. Μόνο που η κλιμακωσιμότητα και η δυναμικοποίηση, δημιουργούν οξυμένους ανταγωνισμούς και πολώσεις, άρα νικητές και ηττημένους, σε όλες τις κλίμακες: μεταξύ ατόμων, επιχειρήσεων, πόλεων, κλάδων, μα και κρατών. Στην τελευταία κλίμακα, η Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης βρέθηκε στη θέση του παρία που δεν προσαρμόστηκε και έμεινε πίσω. Μετά από μία στιγμιαία ταλάντωση του εκκρεμούς της ηγεμονίας των ανώτερων τάξεων –η οποία συνοδεύτηκε από αυτονόμηση της πολιτικής βούλησης των λαϊκών τάξεων (δημοψήφισμα 2015)⁷⁴ – προέκυψε ένα νέο σημείο σταθεροποίησης, από όπου ξεκίνησε η νέα εφόρμηση προς ακόμα περισσότερη ανάπτυξη, μεγαλύτερη επιτάχυνση και απρόσκοπτη τεχνολογική καινοτομία (το προσωρινό «πάγωμα» που επέφερε η κρίση της Covid-19, απλώς τόνισε για λίγο την «κανονικότητα» των πυρετικών ρυθμών της νεωτερικότητας).

Το ερώτημα που τίθεται αβίαστα, είναι πώς τοποθετήθηκαν αυτοί που είθισται στην πολιτική επιστήμη να θεωρούνται πυλώνες των δημοκρατικών διακανονισμών της νεωτερικότητας, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα, οι συλλογικοί φορείς των εργαζόμενων και των εργοδοτών και εν γένει η κοινωνία πολιτών. Για το πρώτο και το τρίτο, δεν θα σχολιάσουμε κάτι άλλο εδώ, καθώς η εξέταση τόσο των κομματικών στρατηγικών στην κρίση, όσο και των απαντήσεων που δόθηκαν από οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, συνιστούν αυτοτελή αντικείμενα μελέτης. Μας ενδιαφέρει ωστόσο, να δούμε έστω και σε πολύ αδρές γραμμές, τις λειτουργίες, τις μορφές και τα περιεχόμενα πολιτικής των συνδικάτων των εργοδοτών στις τελευταίες δεκαετίες και φυσικά μέσα στην κρίση.

Όπως συνηγορεί και ο τίτλος της παρούσας ενότητας, η Ελλάδα φαίνεται σαν να «έτρεξε» την βιομηχανική νεωτερικότητα fast forward. Μπορεί εμβληματικές βιομηχανίες της χώρας να λειτουργούν καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, όμως το κοινωνικό κράτος παρέμενε μέχρι και τη δεκαετία του 1970 αναιμικό, ενώ τα συνδικάτα έκαναν ουσιαστικά βήματα προς τον εκδημοκρατισμό μόνο μετά την εισαγωγή του Ν.1264/82 (οι ελεύθερες διαπραγματεύσεις κατοχυρώθηκαν με νόμο μόλις το 1990). Έτσι, αυτό που στη Δύση ονομάστηκε «ένδοξη τριακονταετία» (1945–1975), στην Ελλάδα εγκαινιάστηκε με καθυστέρηση και η αυλαία

⁷⁴ Η γεωγραφία της ψήφου στο δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015, έχει ορισμένες ενδιαφέρουσες ομοιότητες με την εκλογική γεωγραφία των εκλογών του Σεπτεμβρίου 2015, με την έννοια ότι και στις δύο εκλογικές στιγμές, η ψήφος των λαϊκών τάξεων ήταν διακριτή σε σχέση με την ψήφο της νέας μεσαίας τάξης, δείχνοντας προς μία άλλη κατεύθυνση από αυτήν του «διπλού φιλελευθερισμού». Για την ταξική διάσταση της ψήφου στο δημοψήφισμα, βλ. Παναγιώτης Κουστένης και Ηλίας Νικολακόπουλος, Το δημοψήφισμα. Η ακτινογραφία του Όχι. Ποια είναι τα δύο κρίσιμα εκλογικά ρεύματα που ανέτρεψαν τις δημοσκοπικές εκτιμήσεις, *Εφημερίδα Τα Νέα*, σ.19, 11-12/07/2015.

έπεσε νωρίς.⁷⁵ Η πιο εντυπωσιακή στροφή προς την οργάνωση της συναίνεσης με τις νεοφιλελεύθερες επιλογές κράτους και Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανήκει στην Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας, που από τα μαχητικά ρεπερτόρια και τα φιλόδοξα και διευρυμένα διεκδικητικά πλαίσια της δεκαετίας του 1980, πέρασε σταδιακά σε μία οργανωτική και πολιτική λογική οικονομισμού, μετριοπάθειας και γραφειοκρατικοποίησης.⁷⁶

Αντίστοιχα, στρατηγικές προσαρμογές και αλλαγές συσχετισμών παρατηρούμε και στην άλλη κορυφαία συνδικαλιστική οργάνωση που ιστορικά εκπροσωπεί τις λαϊκές τάξεις.⁷⁷ Η δεκαετία του 1980 είναι η εποχή όπου τα μικρομεσαία στρώματα και ειδικότερα τα πολυάριθμα στρώματα των αυτοαπασχολούμενων και μικροεπιχειρηματιών, διαπαιδαγωγούνται πολιτικά από τη σοσιαλιστική ρητορική ΠΑΣΟΚ και Αριστεράς, και συνδικαλιστικά από την αντιμονοπωλιακή, λαϊκο-δημοκρατική πολιτική της ΓΣΕΒΕ.⁷⁸ Αξίζει να μείνουμε λίγο στον «μεγάλο μετασηματισμό» της τελευταίας.

Παρά τα αναντίρρητα αγωνιστικά χαρακτηριστικά της Συνομοσπονδίας, η νέα περίοδος που ξεκινά με αλλαγή ηγεσίας στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ανοίγει ταυτόχρονα μία νέα σελίδα α) σε σχέση με τον στρατηγικό της στόχο, που δεν είναι πια η σύγκρουση με τα μονοπώλια και το μεγάλο κεφάλαιο, αλλά ο εκσυγχρονισμός της μικρής επιχείρησης, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς της και η καλύτερη προσαρμογή στο περιβάλλον της ΕΕ, και β) σε σχέση με τα μέσα επίτευξης των στόχων, που συνδυάζουν αγωνιστικές διεκδικήσεις και επιστημονική τεκμηρίωση.⁷⁹ Η επόμενη φάση στην μεταπολιτευτική ιστορία της ΓΣΕΒΕΕ, η λεγόμενη εποχή του εξευρωπαϊσμού, οδηγεί στην εμπέδωση αυτής της αλλαγής σελίδας, με ακόμα πιο αποφασιστική στροφή στην επιστημονική τεκμηρίωση, τη δικτύωση με παράγοντες και φορείς των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο και φυσικά με πρωταγωνιστικό ρόλο στον εγχώριο κοινωνικό διάλογο.

Ως προς το τελευταίο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τη δεκαετία του 1990, οι τριτοβάθμιες εργοδοτικές οργανώσεις που συνυπογράφουν την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), δηλαδή η Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιοβιοτεχνών και

75 Όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος, ενώ στη Δύση το κυρίαρχο πρότυπο στη σχέση των συνδικάτων με το κράτος, ήταν «απαγόρευση → ανοχή → αναγνώριση», στην Ελλάδα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα οι εργασιακές σχέσεις ακολουθούσαν το πρότυπο «απαγόρευση → ανοχή → απαγόρευση». Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, ΕΤΕ, Αθήνα 1993.

76 Γιώργος Μπιθυμήτρης και Λουδοβίκος Κωστονόπουλος, *Μετασηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 99-122.

77 Όπως επισημαίνει προσφυώς ο Κώστας Παλούκης «Με άλλα λόγια, η ΓΣΕΒΕΕ είναι η θεσμική και οργανωτική αποκρυστάλλωση της προσπάθειας των μικρομεσαίων να συγκροτηθούν ως κοινωνική τάξη.» Βλ. Κώστας Παλούκης, *Σύγχρονη Ιστορία της ΓΣΕΒΕΕ: Ραγίζοντας τη ραχοκοκαλιά της κοινωνίας*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020, σ. 21.

78 Δεν είναι τυχαίο ότι η επιρροή του ΚΚΕ στα μικροαστικά στρώματα και στη ΓΣΕΒΕ, κορυφώθηκε ακριβώς όταν το ΠΑΣΟΚ ευθυγραμμίστηκε με την φιλομονοπωλιακή οικονομική πολιτική της ΕΟΚ. Κώστας Παλούκης, *Σύγχρονη... ό. π.*, σ. 40.

79 Στο ίδιο, σ. 53.

Εμπόρων (ΓΣΕΒΕΕ), ο Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ) και η Εθνική Συνομοσπονδία Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας (ΕΣΕΕ), αποτελούν τους κύριους εκπροσώπους των επιχειρήσεων στο ελληνικό σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων. Από το 2013, θέση κοινωνικού εταίρου και επομένως δικαίωμα συμμετοχής στον κοινωνικό διάλογο και την υπογραφή της ΕΓΣΣΕ, αποκτά και ο Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Τουρισμού Ελλάδας (ΣΕΤΕ).⁸⁰ Ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα της συμμετοχής της ΓΣΕΒΕΕ στις διαδικασίες του κοινωνικού διαλόγου που εξάλλου έχουν αποτιμηθεί αλλού, είναι σημαντικό να κρατήσουμε την στοχοθεσία της Συνομοσπονδίας που συνοψίζεται «στην αναγνώριση του αναπτυξιακού ρόλου των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και την άρση των αντικινήτρων που εμπόδιζαν την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό τους».⁸¹ Τούτο φυσικά δεν σημαίνει ότι αναφορές στον εκσυγχρονισμό των μικρομεσαίων και την ανάπτυξη, εμφανίζονται μόνο μετά την έλευση του κοινωνικού διαλόγου · επιπρόσθετα, οι αναφορές αυτές από μόνες τους δεν προσθέτουν κάτι στην κατανόηση της πολιτικής της Συνομοσπονδίας στην εποχή του ακραίου καπιταλισμού. Ούτε θα ήταν σωστό να υποθέσει κανείς ότι η υιοθέτηση ενός μοντέλου, όπως το μοντέλο του κοινωνικού εταιρισμού, δεν μπορεί να συνυπάρχει (έστω και αντιφατικά) με αντιλήψεις που δείχνουν προς μία διαφορετική προσέγγιση, συνεταιριστικής, αντιμονοπωλιακής, ή άλλης κατεύθυνσης. Αυτό που υποστηρίζω, είναι ότι ακόμα και εναλλακτικές οπτικές όπως η δημιουργία δικτύων διασυνδεδεμένων επιχειρήσεων με αυστηροποίηση της αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας, για να πάρουμε μία χαρακτηριστική και διαχρονική θέση της Συνομοσπονδίας⁸² οργανώνονται γύρω από έναν σταθερό πυρήνα θέσεων που δεσμεύονται από την επιταγή μίας χωρίς περιορισμούς ανάπτυξη, διαρκή επιτάχυνση και προσαρμοστικότητα μέσω ακατάπαυστων νεωτερισμών. Με άλλα λόγια, όχι απλά ο λόγος της ανταγωνιστικότητας, αλλά ο λόγος της δυναμικοποίησης είναι αυτός που έχει καταστεί ηγεμονικός και εξουδετερώνει ή απορροφά κάθε αντίσταση, ή εναλλακτική.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στις δεκαετίες του 1990 και του 2000, ολοκληρώνεται μία πορεία προσαρμογής πια της Συνομοσπονδίας στις επιταγές της δυναμικοποίησης, κάτι που ενέχει μεγάλες εντάσεις σε σχέση με τα εκπροσωπούμενα λαϊκά στρώματα. Κατά την περίοδο της κρίσης, αυτές οι εντάσεις οξύνονται, καθώς τίθενται υπαρξιακά ερωτήματα για την ίδια

80 Βάλια Αρανίτου, Εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικάτα στην Ελλάδα της κρίσης: προς μια "καρτέλ" διεύθυνση (;). Στο Μάνος Αγγελίδης και Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Κοινωνική και Πολιτική εκπροσώπηση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2011. Για μία πιο λεπτομερή καταγραφή των διεργασιών που οδήγησαν στον Κοινωνικό Διάλογο ως εργαλείο συναίνεσης των πολιτικών που εδώ περιγράφονται ως πολιτικές της δυναμικοποίησης, βλ. Βάλια Αρανίτου, *Κοινωνικός Διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις στην Ελλάδα. Από τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων στην ηγεμονία των επιχειρηματικών συμφερόντων*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σσ. 279-298. Δες επίσης, Γιάννης Κουζής και Σάββας Ρομπόλης, Εισαγωγή. Στο Γ. Κουζής και Σ. Ρομπόλης (επιμ.), *Ζητήματα κοινωνικού διαλόγου*, Gutenberg – Πύργος και Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2000, σσ. 22-24. Για μία κριτική επισκόπηση της δυναμικής του κοινωνικού διαλόγου συνολικά στην Ευρώπη μετά την ευρω-κρίση, δες Χριστίνα Καρακιουλάφη, *Ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος: θεσμοί εκπροσώπησης και κατηγορίες παρεμβάσεων*. Προτάσεις για την αναβάθμιση του ρόλου της ΓΣΕΒΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2019.

81 Κώστας Κατσούδας σε συνεργασία με τον Κώστα Κορόζη, *Η ΓΣΕΒΕΕ στον 20ο αιώνα*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020, σ. 178.

82 Στο ίδιο, σ. 181.

την δυνατότητα επιβίωσης της μικρής επιχείρησης στην Ελλάδα, ενώ ουσιαστικά «παγώνουν» ο κοινωνικός διάλογος και οι ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις.⁸³ Παρότι φαινομενικά προκύπτει ασυνέχεια σε σχέση με την εποχή της συναίνεσης και του κοινωνικού διαλόγου, και χωρίς να υποτιμώ υπαρκτές αντιστάσεις στην περαιτέρω απορρύθμιση και οικονομοποίηση του κοινωνικού – αντιστάσεις στις οποίες μετέχει η Συνομοσπονδία – η ασυνέχεια αυτή δεν πρέπει να συσκοτίζει τον χαρακτήρα της κρίσης, ως συμπτώματος μίας εγγενούς τάσης των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών προς τη δυναμική σταθεροποίηση, ή καλύτερα, προς την υπερδυναμικοποίηση, δηλαδή προς την άρση κάθε περιορισμού, είτε αυτό αφορά την ανάπτυξη του ατόμου, είτε της οικονομίας. Παρά τις αξιοσημείωτες μαχητικές πρωτοβουλίες και συμπορεύσεις με το λαϊκό – εργατικό κίνημα, τα διλήμματα της πολλαπλής κρίσης της υπερδυναμικοποίησης, απαντήθηκαν τελικά και από τη ΓΣΕΒΕΕ με τη λογική του διπλού φιλελευθερισμού. Στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να ιχνογραφήσουμε ορισμένες εναλλακτικές σε αυτό το μοντέλο συνδικαλισμού που φυσικά δεν αφορά μόνο τη ΓΣΕΒΕΕ, αλλά όλες τις κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις που εκπροσωπούν λαϊκές τάξεις στην Ευρώπη.

3. Ο συνδικαλισμός ως χώρος συντονισμού με τις λαϊκές τάξεις

Ο ηγεμονικός συνδικαλισμός της δυναμικοποίησης και το αίτημα για επιστροφή στο μέλλον...

Μία κοινωνιολογική μελέτη και ακόμα περισσότερο ένα κείμενο εργασίας δεν είναι ρεαλιστικό, ούτε ίσως επιθυμητό, να καταλήγει σε προτάσεις πολιτικής, με την μορφή που συνηθίζεται όταν το θέμα αφορά πρακτικά ερωτήματα σε συγκεκριμένα πεδία πολιτικής. Αυτό που μπορεί να γίνει όμως, είναι να παρουσιαστούν σε αδρές γραμμές ορισμένα σενάρια για το μοντέλο συνδικαλισμού που θα βρισκόταν πιο κοντά σε μία σχέση συντονισμού με εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που όχι μόνο βιώνουν μία κατάσταση διαρκούς ήττας και απογοήτευσης στο πλαίσιο του ακραίου καπιταλισμού, αλλά ταυτόχρονα μετέχουν σε τρόπους ζωής που αμφισβητούν βασικές επιταγές της δυναμικοποίησης (μαστοριά, μεράκι, κουλτούρα της ρύθμισης, συναδελφικότητα, διαφορετική σχέση με τη φύση και την κοινότητα, για να

⁸³ Δεν υπάρχει ίσως καλύτερη ένδειξη αυτών των εντάσεων από τη δήλωση του Προέδρου της ΓΣΕΒΕΕ για το δημοψήφισμα του 2015: «Θυμάμαι να εισηγούμαι τη θέση που έπρεπε να πάρει η Συνομοσπονδία και έλεγα ότι έρχομαι σε αντίθεση με τη συνείδησή μου γιατί ως πολίτης της χώρας αυτό που θέλω να πω είναι ένα μεγάλο «Όχι». Όταν όμως πρέπει να αποφασίσει ένας οργανισμός, όπως η Συνομοσπονδία, δεν μπορεί να αποφασίζει υπό το κράτος συναισθημάτων αλλά υπό το κράτος της λογικής· γι' αυτό και ζήτησα από το Ινστιτούτο να μου δώσουν στοιχεία. Αφενός δεν υπήρχε αντικείμενο στο δημοψήφισμα, διότι η πρόταση Γιούνκερ είχε αποσυρθεί. Αυτό που έβγαλε ο ελληνικός λαός ήταν του θυμικού μας. Κι εγώ «Όχι» ψήφισα. «Ναι» δήλωσα ως επίσημη θέση, σε προσωπικό επίπεδο. Όταν πήγα στην κάλπη είπα «Όχι». Δεν μπορούσε η ΓΣΕΒΕΕ να καλεί τον κόσμο να ψηφίσει «Όχι» σε ένα δημοψήφισμα που δεν υπάρχει αποτέλεσμα, σε ένα δημοψήφισμα που αν έβγαζε αποτέλεσμα θα ήταν η καταστροφή της χώρας υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, ανέτοιμη από κάθε πλευρά να βγει από τον σκληρό πυρήνα της ΕΕ, με τεράστιο δημόσιο χρέος και υποχρεώσεις έναντι των πιστωτών της σε τεράστιο επίπεδο, με έλλειψη βασικών αγαθών για την ίδια την κοινωνία.» Στο Κώστας Παλούκης... ό. π. σ. 243.

περιοριστούμε σε μερικά μόνο στοιχεία τρόπου ζωής).

Προτού σκιαγραφήσω τα εναλλακτικά σενάρια, είναι χρήσιμο να ξαναδούμε τα βασικά χαρακτηριστικά του συνδικαλισμού της δυναμικοποίησης, που είναι και το ηγεμονικό μοντέλο, όχι μόνο στην Ελλάδα, ούτε μόνο στον συνδικαλιστικό χώρο των μικρών επιχειρήσεων, αλλά και γενικότερα στον Ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό χάρτη. Στο πλαίσιο της μελέτης του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, οι τυπολογίες οργανώνονται συνήθως γύρω από άξονες όπως: το διεκδικητικό πλαίσιο (που μπορεί να είναι φιλόδοξο, ή αντίθετα μετριοπαθές), τα μέσα πίεσης (τα οποία αντίστοιχα μπορεί να είναι συγκρουσιακά, ή συμβατικά), η οργανωτική κουλτούρα (η οποία μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο συμμετοχική), η οικοδόμηση συμμαχιών με κοινωνικά κινήματα και οργανώσεις (μεγάλη ικανότητα, ή μικρή ικανότητα), ή ο βαθμός πολιτικοποίησης (μικρός ή μεγάλος βαθμός σύνδεσης με πολιτικά κόμματα, μικρός ή μεγάλος βαθμός πολιτικοποίησης της ατζέντας).⁸⁴

Σε αυτή τη βάση, στον *πιο μετριοπαθή πόλο* ταξινομούνται συνήθως τα συνδικάτα που α) επιλέγουν κυρίως συναινετικούς τρόπους επίλυσης διαφορών με τους εργοδότες, β) διαμορφώνουν αιτήματα στη βάση του πραγματισμού και της επιστημονικής τεκμηρίωσης, με κριτήριο να μην διακυβεύεται η συνεννόηση με την άλλη πλευρά, γ) βασίζονται λιγότερο στη συμμετοχή των μελών και περισσότερο στο κράτος ή/και σε υπερεθνικές δομές για την οργανωτική τους αναπαραγωγή, δ) η ηγεσία είναι λιγότερο συμμετοχική στη λήψη αποφάσεων, ε) τείνουν να αποπολιτικοποιούν την ατζέντα τους και να αποσυνδέονται από πολιτικά κόμματα, ενώ στ) ιεραρχούν πολύ ψηλά την συμμαχία τους με θεσμούς της εργοδοτικής πλευράς ή του κράτους και γενικά θεωρούν τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, διακριτά, πλην όμως συμβατά με τα συμφέροντα των επιχειρήσεων.

Αντίθετα, στον *ριζοσπαστικό ή μαχητικό πόλο*, τοποθετούνται συνήθως συνδικάτα που α) έχουν μία προτίμηση σε συγκρουσιακά μέσα πίεσης, β) διαμορφώνουν φιλόδοξα αιτήματα, γ) βασίζονται περισσότερο στη συμμετοχή των μελών τους (οικονομική, οργανωτική) και λιγότερο σε εξωγενείς πόρους, δ) αναζητούν συχνά τη νομιμοποίηση των επιλογών της ηγεσίας μέσω συλλογικών διεργασιών, ε) αναζητούν συμμαχίες με κοινωνικά κινήματα και πολιτικά κόμματα με την προϋπόθεση ότι εκφράζουν ριζοσπαστικά αιτήματα, ενώ στ) δεν ιεραρχούν πολύ ψηλά συμμαχίες με θεσμούς της εργοδοτικής πλευράς ή του κράτους και γενικά θεωρούν τα συμφέροντα της εργατικής τάξης αντίθετα σε σχέση με τα συμφέροντα των επιχειρήσεων.

Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της υποστασιοποίησης, δηλαδή ο κίνδυνος όπου τα συνδικάτα παύουν να προσεγγίζονται ως δυναμικές οντότητες με εγγενείς αντιφάσεις και αντιθέσεις και θεωρούνται παγιωμένες οργανώσεις, αρκετοί μελετητές του συνδικαλιστικού φαινομένου, προτιμούν να αναλύουν μοντέλα στρατηγικών στο συνδικαλιστικό κίνημα. Διακρίνουν για παράδειγμα, την στρατηγική του *Ριζοσπαστικού Πολιτικού Συνδικαλισμού*, ή

84 Γιώργος Μπιθυμήτρης, *Αγορά, Τάξη, Κοινωνία: Αναζητώντας την Ταυτότητα του Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Gutenberg, Αθήνα 2017.

τη συναφή στρατηγική του *Κινηματικού Συνδικαλισμού*, ή του *Συνδικαλισμού που βασίζεται στην Κοινότητα*, δηλαδή ριζοσπαστικών στρατηγικών που βρίσκονται σε τροχιά ρήξης με τη μετριοπαθή λογική της Κοινωνικής Συνεργασίας, ή του Κοινωνικού Εταιρισμού. Αξιοποιώντας τέτοιες ταξινομήσεις, η σχετική βιβλιογραφία επιχειρεί να αναδείξει ποια στρατηγική καταφέρνει να ανταποκριθεί καλύτερα στον στόχο της ανανέωσης, ή της αναζωογόνησης του συνδικαλιστικού κινήματος.

Και ενώ στον εργατικό συνδικαλισμό, πλάι στα ηγεμονικά συνδικάτα του μετριοπαθούς πόλου, αναπτύσσονται ανταγωνιστικά μοντέλα οργάνωσης και στρατηγικής με κινηματικά και συγκρουσιακά χαρακτηριστικά, στον συνδικαλισμό του επιχειρηματικού κόσμου, το δίπολο ριζοσπαστισμός - συντηρητισμός, ούτε έχει το ίδιο περιεχόμενο, ούτε παράγει τις ίδιες εντάσεις. Ξεκινώντας από το προφανές, τα συνδικάτα των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων δεν συγκροτούνται στη βάση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, τουλάχιστον όχι με τον τρόπο που συγκροτούνται οι οργανώσεις των μισθωτών. Τα εργατικά συνδικάτα οργανώνουν τους μισθωτούς εξισορροπώντας σε έναν βαθμό, την εξουσία του κεφαλαίου στον χώρο εργασίας. Ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης, το κράτος συνδράμει την αδύνατη πλευρά, δηλαδή τα εργατικά συνδικάτα, στο πλαίσιο της περίφημης τριμερούς συνεννόησης, που είναι και το κεντρικό μοτίβο στα συστήματα εργασιακών σχέσεων των καπιταλιστικών χωρών από τον Β' ΠΠ και εξής. Τα συνδικάτα των εργοδοτών τοποθετούνται σε αυτό το τριμερές σχήμα εκπροσώπησης, με σκοπό καταρχάς να μειώσουν τις απαιτήσεις της εργατικής πλευράς (άρα να διασφαλίσουν τη *minimum* αναδιανομή εισοδήματος, είτε περιορίζοντας τις αυξήσεις στους μισθούς, είτε περιορίζοντας τον κοινωνικό μισθό, δηλαδή τις κρατικές δαπάνες υπέρ της μισθωτής εργασίας), συμβάλλοντας ταυτόχρονα με πολλούς τρόπους στη σταθεροποίηση της αγοράς (κοινωνική ειρήνη, ρύθμιση ανταγωνισμού, επαγγελματική εκπαίδευση, πολιτικές επενδύσεων, διαχείριση φυσικών πόρων και κρατικών υποδομών προς όφελος του επιχειρείν, ροές χρήματος, δανεισμός και χρηματοδοτικά εργαλεία, προσαρμογή στη διεθνοποίηση της οικονομίας και πολλά άλλα).⁸⁵

Παρότι τα παραπάνω δίνουν μία πολύ γενική εικόνα για την αποστολή των συνδικάτων εργοδοτών, είναι σημαντικό να πούμε ότι οι εργοδοτικές οργανώσεις δεν είναι πάντα και παντού συνδικαλιστικού χαρακτήρα: υπάρχουν επαγγελματικές οργανώσεις (*trade organizations*) που δεν παίρνουν μέρος σε συλλογικές διαπραγματεύσεις και ασχολούνται αποκλειστικά με ζητήματα του κλάδου, του επαγγέλματος, ή του ευρύτερου επιχειρηματικού περιβάλλοντος (π.χ. φορολογία, προδιαγραφές προϊόντος, πολιτικές τιμών κλπ.), ενώ υπάρχουν και οργανώσεις μικτού χαρακτήρα.⁸⁶ Επιπλέον, όπως και στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, οι βαθμοί οργάνωσης, επιδρούν και αυτοί στη στοχοθεσία του κάθε φορέα: άλλη

85 Alberto Martinelli, Employers' Associations. In Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (eds), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, 2001, σσ. 4485-4489.

86 International Labor Organization, *Building a strong and efficient sectoral employers' organization*, © International Training Centre of the International Labour Organization 2011. Διαθέσιμο εδώ: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_dialogue/-act_emp/documents/publication/wcms_595798.pdf

λογική καλείται να υπηρετήσει ένα τριτοβάθμιο όργανο, άλλη ένα τοπικό πρωτοβάθμιο σωματείο και άλλη μία πανευρωπαϊκή ή παγκόσμια συνομοσπονδία. Η πιο σημαντική διαφοροποίηση ωστόσο, σε ό,τι αφορά τους εργοδότες, έχει να κάνει με το μέγεθος της επιχείρησης.

Δεν είναι τυχαίο, ότι στην τριμερή συνεννόηση, τόσο σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, όσο και σε εθνικό, οι εργοδοτικές οργανώσεις των μικρών επιχειρήσεων και των αυτοαπασχολούμενων έχουν τη δική τους ξεχωριστή εκπροσώπηση (SMEunited, πρώην UEAPME σε επίπεδο ΕΕ, και φυσικά ΓΣΕΒΕΕ σε επίπεδο χώρας). Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, πρέπει να πούμε ότι από τη σκοπιά που υιοθετείται σε αυτό το κείμενο εργασίας, οι οργανώσεις του μεγάλου και διεθνοποιημένου κεφαλαίου, είναι πιο οργανικά συνδεδεμένες με την ατζέντα της δυναμικοποίησης, καθώς τα μέλη τους ωφελούνται δυσανάλογα από αυτήν. Αντιθέτως, ο συνδικαλισμός των μικρών επιχειρήσεων και των αυτοαπασχολούμενων, εκπροσωπώντας ένα μεγάλο μέρος των λαϊκών τάξεων που από την άποψη του τρόπου ζωής είναι πολύ πιο κοντά στον κόσμο της εργασίας, αντιμετωπίζει πρόβλημα νομιμοποίησης όταν ενδίδει στην ατζέντα των ανοιχτών αγορών και των απεριόριστα ελεύθερων ροών. Όπως και στο εργατικό κίνημα, οι διάφορες συνταγές ανανέωσης και αναζωογόνησης, παρακάμπτον πολλές φορές αυτό το κομβικό και υπαρξιακό ζήτημα: πώς τοποθετούνται δηλαδή οι οργανώσεις απέναντι στην πολιτική των κερδισμένων της παγκοσμιοποίησης, των ανώτερων και ανώτερων-μεσαίων τάξεων που με τις πολιτικές του διπλού φιλελευθερισμού διασφαλίζουν ότι σε κάθε κρίση, περιβαλλοντική, πολιτική, ή οικονομική, η απάντηση θα δίνεται πάντοτε από τη σκοπιά της δυναμικής σταθεροποίησης (που θα προετοιμάζει την επόμενη κρίση και ούτω καθεξής).

Ας δούμε λίγο καλύτερα πώς διαμορφώνεται η επιστημονική συζήτηση για τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα συνδικάτα σήμερα. Σε πολύ αδρές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι στη σχετική βιβλιογραφία, η αναζωογόνηση των συνδικάτων συνδέεται με α) *οικονομικά κριτήρια* (επίτευξη καλύτερων όρων εργασίας για τους μισθωτούς, καλύτερων εισοδημάτων για τους μη-μισθωτούς απασχολούμενους), β) *οργανωτικά κριτήρια* (βελτίωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, της εσω-οργανωτικής δημοκρατίας και της ποιότητας της εκπροσώπησης στα συνδικάτα), και γ) *πολιτικά κριτήρια* (βελτίωση της παρουσίας των συνδικάτων στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων των φιλελεύθερων δημοκρατιών). Παρότι τα εμπειρικά δεδομένα από δεκαετίες ερευνών στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο συνδικαλιστικό κίνημα, δίνουν μία ανάμικτη εικόνα, σύμφωνα με την οποία σημάδια ανανέωσης ενδέχεται να εμφανίζονται σε όλους τους τύπους συνδικαλιστικής στρατηγικής,⁸⁷ αν κανείς διευρύνει τα κριτήρια της αναζωογόνησης και της αποτελεσματικότητας, η κατάσταση μοιάζει αρκετά διαφορετική.

Πιο συγκεκριμένα, τα παραπάνω κριτήρια ανανέωσης των συνδικάτων είναι μεν σημαντικά, αλλά ο ορίζοντας της συζήτησης παραμένει απελπιστικά στενός, όσο δεν τίθεται το ζήτημα της κατεύθυνσης της κοινωνικής αλλαγής που επιδιώκουν τα συνδικάτα. Για πα-

87 Gregor Murray, *Union renewal: what can we learn from three decades of research?*, Vol. 23(1) 9–29, 2017.

ράδειγμα, σε ένα πρόσφατο κείμενο του ILO για την βελτίωση της αποτελεσματικότητας των κλαδικών εργοδοτικών οργανώσεων στο σύγχρονο περιβάλλον, οι συστάσεις πολιτικής μοιάζουν πολύ με αυτές που συναντάμε σε μελέτες για την ανανέωση του εργατικού συνδικαλισμού: έμφαση στην ενεργό συμμετοχή από τα κάτω με ανάπτυξη υπηρεσιών προς τα μέλη, ορθολογική οικονομική διαχείριση πόρων, καλή διακυβέρνηση, βελτίωση πολιτικής επιρροής, βελτίωση διαβουλευτικής ικανότητας μέσω κοινωνικού διαλόγου.⁸⁸ Όπως και το *capacity-building* που χρηματοδοτείται κεντρικά από ΕΕ και εθνικά-κράτη, έτσι και αυτές οι συνταγές αναζωογόνησης, παρά την επίκληση της ποικιλομορφίας, στην πραγματικότητα φυσικοποιούν τα αίτια της κρίσης των συλλογικών μορφών έκφρασης τάξεων, στρωμάτων και κοινωνικών ομάδων που δεν μπορούν να συγχρονισθούν με τις απαιτήσεις του ακραίου καπιταλισμού.

Σε μία μελέτη ανασκόπησης της έρευνας γύρω από την συνδικαλιστική ανανέωση, η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό της Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας Συνδικάτων (ETUI) *Transform*, ο συντάκτης καταλήγει:

... οι θεμελιώδεις αρχές των συνδικάτων, όσον αφορά την υπεράσπιση της αξιοπρέπειας των εργαζομένων, των ποιοτικών θέσεων εργασίας και της προώθησης της οικονομικής και κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, διατηρούν τη σημασία τους σε κάθε περίπτωση. Τα ερευνητικά ρεύματα που εξετάζονται εδώ αντιπροσωπεύουν αναγκαίες αλλά ανεπαρκείς προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Δεδομένου ότι προφανώς δεν υπάρχουν εύκολες εναλλακτικές λύσεις, η προτεραιότητα είναι να εμπλακούμε σε ένα νέο κεφάλαιο έντονου δημοκρατικού πειραματισμού, μέσω του οποίου θα προκύψουν νέες οργανωτικές μορφές και νέοι τύποι αποτελεσματικής συλλογικής δράσης, μαζί με ανανεωμένο συνδικαλιστικό σφρίγος, ανεξάρτητα από τη μορφή του.⁸⁹

Οι νέες οργανωτικές μορφές που υπονοούνται στο παράθεμα, συνδέονται πολύ συχνά με τις σύγχρονες οικονομίες της γνώσης, δηλαδή με τον γνωσιακό-πολιτισμικό καπιταλισμό, όπου η διάχυτη και πολυεπίπεδη επισφάλεια συνυπάρχει με την ποικιλομορφία, τη δημιουργικότητα, την αυθεντικότητα στην έκφραση και τη διαρκή καινοτομία, σε περιβάλλοντα, ρόλους και καθεστώτα απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από υβριδικότητα και ασαφείς οριοθετήσεις: το σπίτι γίνεται και χώρος εργασίας, ο διευθυντής είναι και συνεργάτης, το ποδόσφαιρο με συναδέλφους είναι και εταιρικό event, ο *freelancer* δουλεύει και σαν μισθωτός, η επισκευαστική εργασία είναι και πώληση, η εικονική πραγματικότητα συγχέεται με τη φυσική, το άυλο με το υλικό, το δημόσιο με το ιδιωτικό. Η σύγχυση προκύπτει ως αποτέλεσμα της ταχύτητας εναλλαγής: η τεχνολογία που μέχρι χθες ήταν πρωτοπόρα, σήμερα έχει ξεπεραστεί · ένα δίπλωμα που όταν αποκτήθηκε φαινόταν διαβατήριο για μία ποιοτική

88 International Labor Organization, *Building... ó. π.*

89 Στο ίδιο.

θέση, σήμερα είναι αδιάφορο για την αγορά εργασίας · αυτό που ξεκινώ σήμερα να φτιάχνω μόνος μου, χρησιμοποιώντας ένα ανοιχτό λογισμικό, ή δουλεύοντας σε ένα συλλογικό εργαστήριο,⁹⁰ αύριο μπορεί να είναι ιδιοκτησία ενός επιχειρηματικού ομίλου κι εγώ ένας καλοπληρωμένος μισθωτός.

Σε αυτήν την εποχή της σύγχυσης, της πολυμορφικότητας και των ταχύτατων εναλλαγών, η τυπική συνδικαλιστική οργάνωση του 20ου αιώνα, δηλαδή το συνδικάτο της χρυσής εποχής του βιομηχανικού καπιταλισμού που οργάνωνε κυρίως λευκούς άνδρες μέσης εξειδίκευσης, κρίνεται ολοένα και πιο ανεπαρκές, ανεξάρτητα μάλιστα από τον ριζοσπαστισμό, ή την μαχητικότητά του. Οι νέες μορφές συνδικαλισμού που αναδύονται, έχουν άλλοτε ανταγωνιστική, άλλοτε συνεργατική διάθεση σε σχέση με τις υφιστάμενες οργανώσεις. Ο *Συνδικαλισμός Ανοιχτού Λογισμικού*⁹¹ και ο *Συνδικαλισμός της Πλατφόρμας*,⁹² είναι δύο από τις νέες μορφές συλλογικής εκπροσώπησης απασχολούμενων που δεν μπορούν (ή δεν επιθυμούν) να ενταχθούν στα παραδοσιακά συνδικάτα,⁹³ είτε γιατί δουλεύουν εξ αποστάσεως με τη χρήση νέων τεχνολογιών, είτε γιατί βρίσκονται στην γκρίζα ζώνη μεταξύ freelancer και μισθωτού, είτε γιατί τα υφιστάμενα συνδικάτα δεν δέχονται ως μέλη τους ευέλικτα απασχολούμενους, είτε γιατί οι παραδοσιακές συνδικαλιστικές οργανώσεις με τις ανελαστικές δομές και τις αυστηρές εσωτερικές ιεραρχίες είναι ολοένα και λιγότερο οικείες στο ευέλικτο ή/και υψηλά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό του δικτυακού καπιταλισμού.⁹⁴

Δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς ότι οι νέες συνδικαλιστικές μορφές, επιδιώκοντας να καλύψουν κενά εκπροσώπησης, δημιουργούν προοπτικές δημοκρατικού εμπλουτισμού μέσα από τη δυνατότητα συλλογικοποίησης ομάδων και μειονοτήτων που ήταν σχεδόν αόρατες

90 Αναφέρομαι στα fab labs, τα hackerspaces και γενικά τους χώρους που αποκαλούνται 'makerspaces' όπου άτομα μοιράζονται ιδέες, εργαλεία και σετ δεξιοτήτων, πειραματίζονται χωρίς να προκύπτει αναγκαστικά κάποια ιδιοποίηση, ή εμπορική εκμετάλλευση του αποτελέσματος, καθώς η Do It Yourself (DIY) κουλτούρα που διέπει αυτούς τους χώρους καλεί τα υποκείμενα να συντονιστούν με τον παλμό της ύλης, να μιλήσουν στο υλικό και να μάθουν από αυτό, είτε μιλάμε για ρομποτική και τρισδιάστατη εκτύπωση, είτε μιλάμε για παραδοσιακές δραστηριότητες, όπως ξυλογλυπτική, ή μεταλλουργία. Emit Snake-Beings, *Maker Culture and DiY technologies: re-functioning as a Techno-Animist practice*, *Continuum*, 32:2, 121-136, 2018. Δες και Kat Braybrooke, Adrian Smith, *Makerspaces and Peer Production Spaces of Possibility, Tension, Post-Automation, or Liberation?* In Mathieu O'Neil, Christian Pentzold, Sophie Toupin (eds) *The Handbook of Peer Production*, John Wiley & Sons, 2020, σσ. 347-358.

91 Richard B. Freeman and Joel Rogers (2002) *Open Source Unionism*. *WorkingUSA*, 5(4): 8-40.

92 Stefan Schmalz, Victoria Basualdo, Melissa Serrano, Kurt Vandaele and Edward Webster, *Varieties of platform unionism: a view from the Global South on workers' power in the digital economy*. *Work in the Global Economy* (published online ahead of print 2023).

93 Antonio Aloisi and Elena Gramano, *Workers without workplaces and unions without unity: non-standard forms of employment and collective rights*. In V. Pulignano and F. Hendrickx (eds), *Employment Relations for the 21st Century*, Wolters Kluwer: Bulletin of Comparative Labour Relations, Volume 107, 2019.

94 Δες το κλασικό πια έργο αναφοράς για τον δικτυακό καπιταλισμό, Manuel Castells, *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society, and Culture*, Wiley-Blackwell, Chichester and Malden, MA 1996.

στη δημόσια σφαίρα του 20ου αιώνα (π.χ. ΑμΕΑ, μετανάστες, γυναίκες, άνεργοι).⁹⁵ Ακόμα περισσότερο, προωθώντας την συνεργατική κουλτούρα μεταξύ παραγωγών-δημιουργών που διασυνδέονται μεταξύ τους σε κοινότητες διαμοιρασμού, και στον έναν ή τον άλλο βαθμό δεσμεύονται από μία ηθική ανοιχτής χρήσης τεχνικών, εργαλείων και δεδομένων, οι νέο-συνδικαλιστικές κοινότητες διαγράφουν θα λέγαμε τροχιές επιστροφής στο μέλλον.⁹⁶ Η δημιουργία ως αυτοσκοπός, η τέχνη ως κάλεσμα, η αλληλεγγύη, το μοιράζεσθαι, ο εξισωτισμός, ο σεβασμός στην παράδοση, η συνομιλία με το υλικό, η αγάπη της μικρής κλίμακας, όπως και η επαναξιολόγηση της χρονικής νόρμας, στοιχεία δηλαδή που χτίζουν τις ταυτότητες αυτών των κοινοτήτων, μας φέρνουν στο μυαλό τις συντεχνίες της προβιομηχανικής εποχής. Ταυτόχρονα όμως, μας δείχνουν και πώς θα μπορούσε να είναι μία βιώσιμη εναλλακτική απέναντι στον ακραίο ανταγωνισμό του γνωσιακού καπιταλισμού και την πραγματοποίηση ακόμα και της ίδιας της δημιουργικότητας που είναι πια μόνιμα στραμμένη προς την κοινωνική διάκριση (πρέπει να είμαι δημιουργικός για να ξεχωρίζω, να αντλώ συμβολικά και υλικά οφέλη που θα με κάνουν ακόμα πιο ξεχωριστό κ.ο.κ). Μιλώ για μία εναλλακτική απέναντι στη δυναμικοποίηση, απέναντι δηλαδή σε μία διαδικασία που υποσκάπτει διαρκώς τα θεμέλια μίας σχέσης συντονισμού με τον κόσμο γύρω μας, τη φύση, την εργασία και τον εαυτό μας.⁹⁷

Στη νέο-συνδικαλιστική ουτοπία, διακρίνεται όχι τόσο ο απόηχος του ηρωικού θριάμβου του βιομηχανικού εργάτη που αποκτά ταξική συνείδηση και βρίσκει τη θέση του στην κοινωνία μέσα από ατομικούς και συλλογικούς αγώνες, όσο ο απόηχος των χαμένων υποθέσεων των λαϊκών τάξεων, των πληβείων που δεν κατάφεραν να συγχρονισθούν με τη βιομηχανική νεωτερικότητα, τη μνήμη των οποίων τόσο όμορφα διέσωσε ο E.P. Thompson στο εμβληματικό του έργου *Η συγκρότηση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης*:

95 Ωστόσο, θα πρέπει επίσης να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι κριτικές στις αντι-δημοκρατικές και μη-συμπεριληπτικές όψεις αυτού του νέου κοινοτισμού που κατά κανόνα τροφοδοτείται από την ψηφιακή επανάσταση. Για παράδειγμα, στην μελέτη της Sarah R. Davies για τα hackerspaces, τονίζεται η αξιοσημείωτη ομοιογένεια αυτών των θεωρητικά ανοικτών χώρων, όπου όμως προς το παρόν συσπειρώνουν κυρίως λευκούς άνδρες της μεσαίας τάξης. Sarah R. Davies, *Hackerspaces: Making the Maker Movement*, Wiley 2017.

96 Η επανουκειοποίηση πρακτικών που χάνονται στα βάθη του χρόνου και που κάποτε συγκροτούσαν τα ελεύθερα επαγγέλματα σε διακριτές ηθικές κοινότητες σε σχέση με τους επιχειρηματίες, είναι κρίσιμη εδώ: «Όχι μόνο οικονομικά, αλλά και ιδεολογικά, ιδιαίτερο γνώρισμα των παραδοσιακών ελεύθερων επαγγελματιών υπήρξε η παροχή υπηρεσιών έναντι ανάλογης αμοιβής, χωρίς όμως να προκύπτει, ούτε να νομιμοποιείται η έννοια του κέρδους. Η ανιδιοτέλεια, ή πάντως η αφιλοκέρδεια όχι μόνο διαμόρφωσε τον πυρήνα ενός ιδιαίτερου επαγγελματικού ήθους, αλλά και χρησίμεψε για να νομιμοποιήσει συντεχνιακές πρακτικές και προνόμια.» Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 113. Για την έννοια της ηθικής οικονομίας και την σχέση της με την πληβειακή κουλτούρα, βλ. Νίκος Ποταμιάνος, Εισαγωγή: Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας, στο Ν. Ποταμιάνος (επιμ.) *Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας: Ιστορικές και Θεωρητικές Μελέτες*, Αθήνα 2021, σσ. 9-76.

97 Ο Hartmut Rosa, έχει αναπτύξει ενδελεχώς την ιδέα του συντονισμού ως τρόπου σχετίζεσθαι. Συνοπτικά, ο συντονισμός, ο αντίθετος πόλος της αλλοτρίωσης, είναι ένας τρόπος του σχετίζεσθαι με τον κόσμο, κατά τον οποίο το υποκείμενο αισθάνεται να το αγγίζουν, να το συγκινούν ή να του απευθύνονται οι άνθρωποι, τα τοπία, τα αντικείμενα που συναντά, μα και ο ίδιος του ο εαυτός. Προϋποθέτει λοιπόν ότι κάτι μας συγκινεί, μας αποκρίνεται, μας αλλάζει και το αλλάζουμε, χωρίς να το ελέγχουμε (ή να μας ελέγχει). Βλ. Hartmut Rosa, *Resonance: a sociology of our relationship to the world*, trans. J. Wagner, Polity, Cambridge 2019. Ειδικά για το τελευταίο συστατικό του συντονισμού, η αντίσταση στην ελεγχιμότητα, βλ. Hartmut Rosa, *The Uncontrollability of the world... ό. π.*

Θέλω να διασώσω τον φτωχό καλτσοπλέκτη, τον λουδίτη κόπτη υφασμάτων, τον υφαντή με τον «ξεπερασμένο» χειροκίνητο αργαλειό, τον «ουτοπιστή» τεχνίτη ... Μπορεί οι τέχνες και οι παραδόσεις των ανθρώπων αυτών να έπνεαν τα λούσθια. Μπορεί η εχθρότητά τους προς το νέο πνεύμα της βιομηχανίας να ήταν οπισθοδρομική. Μπορεί τα κοινοτιστικά τους ιδεώδη να ήταν οπισθοδρομικά ... Εντούτοις αυτοί ήταν οι άνθρωποι που βίωσαν τις ιστορικές εκείνες περιόδους οξύτατης κοινωνικής αναταραχής · όχι εμείς ... Σε μερικούς από τους χαμένους αγώνες των ανθρώπων της Βιομηχανικής Επανάστασης ενδέχεται να εντοπίσουμε αποκαλυπτικά στοιχεία για τα κοινωνικά δεινά τα οποία δεν έχουμε ακόμη θεραπεύσει.⁹⁸

Όπως νομίζω έχει γίνει πλήρως κατανοητό, τα νέα μοντέλα συνδικαλισμού και τα εναλλακτικά σχήματα συνεργατισμού που συζητάμε εδώ, ούτε συγκροτούν κάποιου είδους ενιαία συλλογική ταυτότητα, ούτε διέπονται από μία κοινή οργανωτική αρχή, ούτε έχουν κοινούς στόχους. Αλλού υπάρχουν κλαδικά ενδιαφέροντα, αλλού όχι. Κάποια σχήματα είναι ανοικτά στη συνεργασία με φορείς εκπροσώπησης της εργασίας, ή του επιχειρηματικού κόσμου, κάποια δεν είναι. Αλλού καλλιεργείται μία καχυποψία απέναντι στις νέες τεχνολογίες, ή ακόμα και ένας νέο-λουδισμός, αλλού οι νέες τεχνολογίες είναι το σημείο αναφοράς της «φυλής». Αντίστοιχα, υπάρχουν περιπτώσεις Συνδικαλισμού της Πλατφόρμας που συνδέονται με ριζοσπαστικές πολιτικές και κοινωνικά κινήματα, αλλά αυτό δεν ισχύει πάντοτε.

Αυτή η ετερογένεια ισχύει ακόμα περισσότερο για τους «ενδιάμεσους» χώρους, τα συνεργατικά εργαστήρια, όπου οι τεχνίτες-δημιουργοί ασκούν την τέχνη τους, με τρόπους που παραβιάζουν συνεχώς τα αυστηρά όρια μεταξύ προσωπικού και συλλογικού, κολλεκτίβας και δυνάμει επιχειρηματικής δομής, παράδοσης και νεωτερισμού, πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Υπάρχουν για παράδειγμα πρωτοβουλίες, όπου η ιδιοποίηση του παραγόμενου αποτελέσματος και το επιχειρηματικό κέρδος, θεωρούνται συμβατά με τις ιδέες του διαμοιρασμού, (π.χ. σε makerspaces που λειτουργούν ως θερμοκοιτίδες μικρών επιχειρήσεων). Επιπλέον, η επιστροφή σε έναν κοινοτισμό χωρίς μέριμνες συμπερίληψης και διαφοράς, χωρίς δημοκρατικούς μηχανισμούς λογοδοσίας και ελέγχου, η εξιδανίκευση του παρελθόντος, η καλλιέργεια μίας στάσης δυσανεξίας απέναντι σε καθετί καινούριο και επομένως διαφορετικό, και η αντιδραστική νοσταλγία παραδοσιακών εξουσιαστικών μηχανισμών, έχουν ήδη επισημανθεί ως κίνδυνοι που απειλούν τελικά την ίδια την υπόσχεση μίας εναλλακτικής απέναντι στα αδιέξοδα του καπιταλισμού της δυναμικοποίησης. Εδώ βλέπω και έναν βασικό ρόλο για τα συνδικάτα, ειδικά για εκείνα που αποτελούν συλλογική έκφραση της ειδικευμένης εργατικής τάξης, των αυτοαπασχολούμενων, των επαγγελματιών και των μικρών επιχειρήσεων, με λίγα λόγια για τα συνδικάτα της παραδοσιακής μεσαίας τάξης. Η επόμενη και τελευταία ενότητα, σκιαγραφεί έναν τέτοιο ακριβώς ρόλο.

⁹⁸ Έντουαρντ Π. Τόμσον, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου - επιμέλεια Α. Λιάκος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Πειραιώς, Αθήνα 2018, σσ. 30-31.

Η υπόσχεση του συντονισμού και ο συνδικαλισμός των δημιουργών

Πριν δούμε το μοντέλο συνδικαλισμού που θα μπορούσε να αναλάβει έναν ρόλο ενορχηστρωτή των κινήσεων των λαϊκών τάξεων προς μία κατεύθυνση αντίθετη σε σχέση με τις επιταγές της δυναμικοποίησης και του ακραίου καπιταλισμού, ας εξετάσουμε έστω και επιδερμικά, πώς θα μπορούσε να μεταφραστεί αυτή η αλλαγή κατεύθυνσης με όρους *συντονισμού* (resonance). Επιστρέφοντας στους κλασικούς, να πούμε ότι αυτό που αναζητάμε εδώ είναι κάτι που θα μπορούσε να συμπεριλάβει οτιδήποτε βρίσκεται στον αντίποδα της αλλοτρίωσης, με την έννοια που συναντάμε στον Μαρξ, ο οποίος μιλά για την αλλοτρίωση του εργάτη-παραγωγού, στον Ντυρκέμ και την ανάλυσή του περί ανομίας, στον Βέμπερ ο οποίος περιγράφει το σιδερένιο κλουβί της γραφειοκρατίας, στον Ζίμελ, ο οποίος εστιάζει στην απομόνωση στη σύγχρονη μητρόπολη.

Παρότι λοιπόν η κοινωνιολογία και ειδικότερα η παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, δεν σταμάτησε ποτέ να σκέφτεται πάνω στο ζήτημα της αλλοτρίωσης, μέχρι πρότινος εξέλειπε μία συνεκτική και συνάμα δυναμική θεώρηση α) για το τι σημαίνει αλλοτρίωση στην ύστερη νεωτερικότητα, και β) για το τί θα μπορούσε να είναι το άλλο της αλλοτρίωσης. Πώς θα μπορούσαμε να σκεφτούμε πρακτικές του σύγχρονου ανθρώπου που να του επιτρέπουν να αναγνωρίζει τον εαυτό του σε αυτά που κάνει, χωρίς ταυτόχρονα να γίνεται δούλος της εικόνας του; Πώς θα μπορούσε το αίτημα για υπέρβαση της αλλοτρίωσης στη δουλειά, την εκπαίδευση, το σπίτι, τις παρέες, τους χώρους διασκέδασης και αναψυχής, την πολιτική, να αποσυνδεθεί από το ολοκληρωτικό και τελικά δυστοπικό αίτημα ενός απόλυτου ελέγχου του εαυτού και του περιβάλλοντος; Ποια συνθήκη μπορεί να καλλιεργεί την αναγνώριση και την αποδοχή ότι τα πράγματα, οι άνθρωποι, ο εαυτός και ο κόσμος είναι οντότητες ρευστές, με πολλές αβεβαιότητες, ασυνέχειες και τυφλά σημεία και ταυτόχρονα να ενθαρρύνει την αναζήτηση ασφάλειας, συνέχειας, νοήματος και σταθερότητας, ή αλλιώς *ριζώματος*; Πώς μπορεί να διασωθεί η συλλογικότητα, χωρίς να διακυβεύεται η εξατομίκευση; Αυτά και άλλα ερωτήματα, ο Γερμανός κοινωνιολόγος Χάρτμουτ Ρόζα τα έχει πραγματευθεί μέσα από τη θεωρία του *συντονισμού*, μια θεωρία για τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με τον κόσμο στις κοινωνίες της νεωτερικότητας.

Για τους σκοπούς της μελέτης, θα μείνουμε σε ορισμένα σημεία-κλειδιά της θεωρίας του συντονισμού που σχετίζονται με την αναζήτηση εναλλακτικών στον συνδικαλισμό που αντί να υπονομεύει τη δυναμικοποίηση, ενσωματώνεται σε αυτήν. Οι άνθρωποι λέει ο Ρόζα, βρίσκονται σε σχέσεις συντονισμού, αδιάκοπα, ήδη από τη γέννησή τους και αυτό δεν αλλάζει όσο και αν η κοινωνία στην οποία ζουν παράγει αλλοτρίωση. Η σχέση με κάτι που με συγκινεί, που μου αποκρίνεται, που με αλλάζει και το αλλάζω με τρόπους μάλιστα που κανένα από τα δύο μέρη δεν μπορεί να ελέγξει ή προγραμματίσει, είναι μία σχέση συντονισμού και τέτοιες σχέσεις δημιουργούνται και χάνονται διαρκώς, ακόμα και όταν τίποτα δεν τις ευνοεί. Το ίδιο το σώμα εξασκεί αυτήν τη φυσική ιδιότητα που μας κάνει να προσαρμοζόμαστε ενεργά στο περιβάλλον που ζούμε, αναπνέοντας, μεταβολίζοντας τροφές, γελώντας, κλαίγοντας,

αγαπώντας κλπ. Τα βρέφη συντονίζονται αμέσως με το άτομο που τα φροντίζει, ψάχνουν, βρίσκουν, χάνουν και ξαναβρίσκουν την εικόνα τους στο βλέμμα και τη φροντίδα του άλλου.

Σημαίνει άραγε αυτό ότι είμαστε διαρκώς σε συντονισμό με κάτι; Όχι. Οι διάφοροι τρόποι συντονισμού με τον κόσμο, με το σώμα και τον εαυτό μας, διακόπτονται συνεχώς, δεν είναι ποτέ δεδομένοι, είναι θα λέγαμε προγραμματισμένοι να μην προγραμματίζονται. Το ότι ο συντονισμός είναι ευμετάβλητος, το ότι χάνεται, βραχυκυκλώνει και δίνει τη θέση του σε σχέσεις αλλοτρίωσης, δεν σημαίνει ότι εξουδετερώνεται διά παντός. Η άλλοτε στιγμιαία, άλλοτε παρατεταμένη απώλεια της συνέχειας του εαυτού, όχι μόνο δεν καταργεί την δυνατότητα για συντονισμό, αλλά αντιθέτως την προϋποθέτει. Με άλλα λόγια, καταστάσεις συντονισμού και αλλοτρίωσης έχουν γενικά την τάση να εναλλάσσονται και κατά συνέπεια το πιο σωστό θα ήταν να πούμε ότι συνυπάρχουν σε μία ενότητα αντιθέτων, όπου οι αναλογίες αλλάζουν, χωρίς πάντα να μπορούμε να καθορίσουμε το γιατί. Τούτο δεν αφορά μόνο το άτομο και την ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη, αλλά ευρύτερα τις ανθρώπινες σχέσεις μέσα στην κοινωνία.

Οι ιστορίες αγάπης μέσα στον πόλεμο, οι ιστορίες αλληλεγγύης μέσα σε εμπειρίες ξεριζώματος, οι ιστορίες ανθρωπιάς μέσα σε άσυλα και φυλακές, οι ιστορίες μαστοριάς μέσα σε κοινότητες απομονωμένες και ξεχασμένες, είναι απρόβλεπτες εκδηλώσεις συντονισμού σε τοπία πόνου, στέρησης, εκμετάλλευσης και απώλειας. Τούτο δεν σημαίνει ότι παντού και πάντοτε, ο συντονισμός θα αναδυθεί μέσα από την αλλοτρίωση. Μπορεί ένα βρέφος να μην καταφέρει ποτέ να βρει τον εαυτό του στο βλέμμα ενός σκληρού γονιού, μπορεί ένας χειροτέχνης να μην καταφέρει ποτέ να ακούσει το υλικό να του μιλάει, μπορεί ένας στρατιώτης σε μια εμπόλεμη ζώνη να μην αναπτύξει το αίσθημα του ελέους ούτε στο ελάχιστο και να γίνει μηχανή πολέμου. Όταν κανένα κομμάτι αυτού του κόσμου δεν με συγκινεί και δεν μου αποκρίνεται, όταν ο κόσμος γύρω μου και μέσα μου γίνεται βουβός και πετρωμένος, τότε τελώ σε μία κατάσταση σχέσεων ασχεσίας (*relations of relationlessness*),⁹⁹ σε μία κατάσταση βαθιάς αλλοτρίωσης. Και παρότι οι άνθρωποι τις περισσότερες φορές βρίσκονται σε ενδιάμεσες καταστάσεις, υπάρχουν συνθήκες που τείνουν να μπλοκάρουν τη δυνατότητα συντονισμού και συνθήκες που τείνουν να την διευκολύνουν.

Ο καπιταλισμός της δυναμικοποίησης, είναι μία συνθήκη που εμποδίζει, μπλοκάρει και υπονομεύει τις σχέσεις συντονισμού. Σε μία κοινωνία όπου καθετί (ακόμα και ο εαυτός μας) πρέπει να γίνεται αντικείμενο ιδιοποίησης (να μπορεί να βγάζει κάτι, να είναι πηγή αξίας), να είναι ελέγξιμος, προσβάσιμος και διαχειρίσιμος, πώς άραγε να βρεθεί χώρος και χρόνος για σχέσεις συντονισμού; Και αν, όπως αναρωτιέται ο Ρόζα, αυτού του τύπου ο καπιταλισμός παράγει δομικά επιτάχυνση και αλλοτρίωση, γιατί η ζήτηση τους και κατ' επέκταση η ζήτηση για τον ίδιο τον καπιταλισμό, παραμένει αξιοσημείωτα υψηλή; Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες, ο Ρόζα ψάχνει την απάντηση αφ' ενός στον φόβο των ανθρώπων της ύστερης νεωτερικότητας να μην μείνουν πίσω και αφ' ετέρου στην *επιθυμία* τους να αυξάνουν διαρκώς το

99 Rahel Jaeggi, *Alienation*, Transl. F. Neuhauser and A.E. Smith, Columbia University Press, New York 2014.

μερίδιό τους μέσα στον κόσμο.

Για το πρώτο, αρκεί να σκεφτούμε τον «κυκλικό ανελκυστήρα» που σχολιάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο: η συμμαχία μεταξύ ανώτερης τάξης και νέας μεσαίας τάξης, είναι ηγεμονική, όχι μόνο χάρη στην εξουσία που δίνουν σε αυτές τις δύο τάξεις τα κεφάλαια που κατέχουν (πρωτίστως οικονομικό κεφάλαιο η πρώτη, κοινωνικό – πολιτισμικό η δεύτερη), αλλά επιπλέον, χάρη στο ότι έχουν καταφέρει να έχουν τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο στο τί είναι σημαντικό και τί δεν είναι, τί είναι πετυχημένο και τί όχι, σε όλες τις σφαίρες του κοινωνικού: καθορίζουν για παράδειγμα, πότε ένα σχολείο είναι κακό · πότε ένας δήμος είναι αποτυχημένος · ποιοι είναι οι losers του εκσυγχρονισμού · ποια συναισθήματα δεν είναι αποδεκτά · πότε ένας γονιός έχει αποτύχει · ποιες δεξιότητες και ποια επαγγέλματα είναι απαρχαιωμένα · πότε μια καριέρα είναι βαλτωμένη κοκ. Εθνογραφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές του δυτικού κόσμου που έχουν υποστεί αποβιομηχάνιση, δείχνουν ότι ο φόβος «να μην χάσω το τρένο», να μην «πάω κάτω», αν και όχι το μοναδικό αρνητικό συναίσθημα, συναντάται πολύ συχνά στις λαϊκές τάξεις.¹⁰⁰ Ειδικά η παραδοσιακή μεσαία τάξη, συνδέει τον φόβο αυτό με μία προοπτική καθοδικής ταξικής κινητικότητας, που οδηγεί στην εξάρτηση από κρατικά επιδόματα, τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας και την απώλεια κάθε ελέγχου της καθημερινότητας. Η επισφαλής τάξη, ειδικά ορισμένα τμήματά της, όπως μετανάστες, άτομα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, άτομα εθισμένα σε ουσίες και καταχρήσεις, βιώνει πολλαπλές διακρίσεις που αυξάνουν εκθετικά τόσο τον φόβο των μελών της, όσο και τον φόβο (και συχνά την περιφρόνηση, αν όχι την απέχθεια)¹⁰¹ των υπόλοιπων τάξεων.

Ωστόσο, όπως σωστά σημειώνει ο Χάρτμουτ Ρόζα, κανένας κοινωνικός σχηματισμός δεν μπορεί να διατηρηθεί εν ζωή, ποντάροντας μόνο στον φόβο.¹⁰² Η επιθυμία να αυξήσω το μερίδιο που μου αναλογεί στον κόσμο, είναι και αυτή μία κινητήριος δύναμη που ωθεί προς την κλιμάκωση, τη δυναμικοποίηση, την εσωτερίκευση της επιταγής «γίνε μεγαλύτερος, γίνε γρηγορότερος, γίνε πιο καινοτόμος.» Η σύγχρονη ζωή μοιάζει να έχει νόημα, μόνο εφόσον επεκτείνουμε ακατάπαυστα τις δυνατότητές μας, έτσι ώστε τίποτα να μην μένει αναξιοποίητο, τίποτα να μην παραμένει απροσπέλαστο, εκτός του βεληνεκούς μας: ο Έλον Μασκ και η απίθανη ματαιοδοξία να κάνει προσβάσιμο τον Άρη είναι μία (ακραία) εκδήλωση αυτής της επιθυμίας.¹⁰³ Οι πολιτικές του διπλού φιλελευθερισμού που υπόσχονται να τα κάνουν όλα ανοιχτά και προσβάσιμα είναι μία άλλη έκφραση της επιθυμίας να γίνουν όλα ιδιοποιήσιμα, διαχειρίσιμα, μετρήσιμα, συγκρίσιμα και ορατά. Περιττό να πούμε ότι η επιθυμία αυτή, συνδέεται με την πύκνωση των σχέσεων εργαλειοποίησης που παρατηρούμε γύρω μας, άρα με την αλλοτρίωση, άρα με την αδυναμία συντονισμού: δεν επιλέγω ένα ομαδικό σπορ όπου θα απολαύσω την ανθρώπινη επαφή, ή την παρέα με φίλους-συναθλητές, αλλά ένα σπορ που

100 Giorgos Bithymitris, *Class, Trauma, Identity...* ό. π. σσ. 96–118.

101 Γκάι Στάντινγκ, *Το Πρεκαριάτο: Η νέα Επικίνδυνη Τάξη*, μτφρ. Μ. Τουλγαρίδου, Επικαιροποιημένη έκδοση Covid-19, Σειρά μετά / Κέντρο Μετακαπιταλιστικού Πολιτισμού, Τόπος, Αθήνα 2022.

102 Hartmut Rosa, *The Uncontrollability...* ό. π. σ. 10.

103 Στο ίδιο, σ. 123.

θα μου αποφέρει το σώμα που λειτουργεί ως πόρος στην αγορά συντρόφου, αλλά και ως διαβατήριο σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα.¹⁰⁴ Άλλο παράδειγμα: δεν κάνω καλά τη δουλειά μου γενικά επειδή «το γουστάρω», κάνω καλά τη δουλειά ως προς εκείνα τα κομμάτια που θα μου δώσουν νέες δυνατότητες για ανέλιξη, ανάπτυξη και καλύτερη τοποθέτηση μέσα στην αγορά.

Εδώ βλέπουμε πιο συγκεκριμένα πως λειτουργεί, αυτό που ο Ρέκβιτς –και πριν από αυτόν ο Πολάνυι¹⁰⁵ και άλλοι– έχουν αποκαλέσει «οικονομοποίηση του κοινωνικού» (βλ. κεφάλαιο 1). Φαινομενικά οι κοινωνίες του γνωσιακού-πολιτισμικού καπιταλισμού είναι κοινωνίες που αφήνουν χώρο στις συγκινήσεις (πρέπει να βιώνεις καθέτι σαν να είναι μοναδικό, πρέπει να νιώθεις τον κόσμο), τη δημιουργικότητα (πρέπει να είσαι δημιουργικός σε όλα), την αυθεντικότητα (πρέπει να ξεχωρίζεις από την γενικότητα). Ακριβώς όμως επειδή όλα γίνονται κομμάτι ενός εμπορεύματος που δεν αρκεί να υπάρχει στην αγορά, αλλά πρέπει να αφηγείται κάτι και να συγκινεί, η δυνατότητα για συγκίνηση, δημιουργία, αυθεντικότητα είναι όλο και πιο δύσκολο να αποσυνδεθεί από την στρατηγική τοποθέτηση των ίδιων των ατόμων στον κοινωνικό χώρο · σε έναν χώρο δηλαδή, που διέπεται με αυξανόμενη ένταση από ανταγωνισμό για περισσότερο συμβολικό κεφάλαιο. Και φυσικά, η οικονομοποίηση του κοινωνικού, συνοδεύεται από διάφορους ψυχαναγκασμούς που απορρέουν από την ανάγκη να μην μείνει τίποτα έξω από τον έλεγχό μας, να ελέγχουμε τα πάντα, από τα συναισθήματα (τα δικά μας και των άλλων), μέχρι την καριέρα και από την σωματική και ψυχική υγεία, μέχρι τα σχέδια ζωής των παιδιών μας. Κάτι που έρχεται σε ριζική (και επώδυνη) αντίθεση με την εποχή που ζούμε, εποχή όπου η αδυναμία ελέγχου του φυσικού και κοινωνικού κόσμου εκδηλώνεται με όλο και πιο εντυπωσιακούς τρόπους (η κλιματική κρίση και οι μεταναστευτικές ροές είναι δύο καλά παραδείγματα).

Είτε γιατί περισσεύει ο φόβος της καθόδου, ή της στασιμότητας, είτε γιατί περισσεύει η επιθυμία να αυξήσουμε το μερίδιό μας στον κόσμο, η δυνατότητα μίας σχέσης με τον κόσμο που θα βασίζεται στην αμοιβαιότητα, την αποκρισιμότητα, με μία λέξη στον συντονισμό, φαίνεται πως υποχωρεί διαρκώς, καθώς αυξάνει η ζήτηση για επιτάχυνση, μεγέθυνση, κλιμάκωση, καινοτομία, ελεγχιμότητα, διαπερατότητα κοκ. Υπάρχουν σοβαροί λόγοι να υποθέσει κανείς, ότι ο κοινωνικός εταιρισμός, θεμελιώδης έκφραση του συστήματος εκπροσώπησης κοινωνικών και οικονομικών συμφερόντων, όπως εξελίχθηκε από τη δεκαετία του 2000 στην Ελλάδα, άλλα και γενικά στην ΕΕ, έδωσε στο άρμα της δυναμικοποίησης τις οργανωμένες εκφράσεις του κόσμου της εργασίας. Τα συνδικάτα σήμερα δεν μπαίνουν καν στον κόπο να σταθμίσουν το αντίτιμο που πληρώνουν οι κοινωνίες από αυτήν την φρενήρη πορεία του

104 Για τη δυσανεξία της νέας μεσαίας τάξης στις αποκλίσεις των λαϊκών τάξεων από τον κανόνα του ωραίου σώματος, βλ. Beverley Skeggs, *Class, Self, Culture*, Routledge, London 2004, σσ. 101-105.

105 Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Νησίδες, Αθήνα 2007.

ακραίου καπιταλισμού, που συσσωρεύει τη μία κρίση μετά την άλλη.¹⁰⁶ Θα έλεγα, ότι το πρώτο μέλημα για τις οργανώσεις των εργαζόμενων, των αυτοαπασχολούμενων και των μικρών εργοδοτών, είναι να ξεκινήσουν μία τέτοια ειλικρινή συζήτηση τόσο στο εσωτερικό τους, όσο και ευρύτερα με την κοινωνία, με την ερευνητική κοινότητα και με την κοινωνία πολιτών. Αυτή η συζήτηση σίγουρα αφορά λιγότερο, έως καθόλου, τις οργανώσεις των μεγάλων επιχειρήσεων, που αναρωτιέται κανείς αν στην πραγματικότητα μπορούν να υπάρξουν χωρίς μία αδιάκοπη αναζήτηση κλιμάκωσης, επιτάχυνσης, δυναμικοποίησης.

Αντιθέτως, ένα συνδικαλιστικό όργανο που απευθύνεται σε τεχνίτες και μικρούς παραγωγούς, έχει κάθε λόγο να αναπτύσσει πρωτοβουλίες που αναδεικνύουν τα πλεονεκτήματα μίας αλλαγής πορείας, η οποία σε ότι αφορά την οικονομία και την παραγωγή, θα μπορούσε να κινηθεί πάνω στους εξής ενδεικτικούς άξονες:

- *Να στρέψει ξανά την προσοχή από την κατανάλωση, στην παραγωγή. Στον ακραίο καπιταλισμό η προοπτική όλων (ατόμων, ομάδων, θεσμών) ξεκινά και τελειώνει στην αγορά, στον καταναλωτή, στον πελάτη. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των μικρών εργοδοτών και επαγγελματιών χρειάζεται να επεξεργαστούν σχέδια που θα εκκινούν από τον συλλογικό παραγωγό και τους τρόπους με τους οποίους μεταβολίζει τον (και προσαρμόζεται στον) κόσμο γύρω του. Ποια υλικά, ποιες τεχνικές και μέθοδοι παραγωγής, ποιες εκπαιδευτικές διαδικασίες, ποιοι «ενδιάμεσοι χώροι» (τύπου fab lab, ή makerspaces) προωθούν παραγωγικά σχέδια όπου κριτήρια επιτυχίας, είναι για παράδειγμα, η ικανοποίηση του παραγωγού-δημιουργού, η αναζήτηση μίας καλύτερης ισορροπίας με τη φύση, η δημοκρατική συμμετοχή του παραγωγού στη λήψη απόφασης; Κριτήρια που έρχονται σε ρήξη με τις επιταγές για κλιμάκωση.*
- *Να φέρει στο τραπέζι πολιτικές προτάσεις που υπερβαίνουν τον αναπτυξιακό ορίζοντα της δυναμικοποίησης. Μέχρι τώρα οι δημόσιες πολιτικές σε επίπεδο κράτους και ΕΕ δεν έχουν καταφέρει να αυτοσυστηθούν στις κοινωνίες και τις οργανώσεις τους, ως κάτι άλλο από αυτό που είναι. Μία θεσμική αρχιτεκτονική που ευνοεί την δυναμικοποίηση, με συνεχή επίκληση στην καινοτομία, την ψηφιακή μετάβαση, την ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη με κάθε κόστος. Χρειάζονται πολιτικές που θα στρέφουν τις κοινωνίες προς την επιβράδυνση, ή καλύτερα προς έναν επανασυγχρονισμό με τον φυσικό, κοινωνικό και ψυχικό χώρο. Η αποεμπορευματοποίηση και η κατοχύρωση του δημόσιου χαρακτήρα συλλογικών αγαθών, όπως το νερό, η ενέργεια, ο δασικός πλούτος, οι μεταφορές, η υγεία, η παιδεία, είναι βήματα προς τον περιορισμό της αχαλίνωτης κλιμάκωσης του ακραίου καπιταλισμού. Η οικονομική δημοκρατία, είναι επίσης πολιτική απελευθέρωσης χώρου από τις δυνάμεις της επιτάχυνσης και της αγοραιοποίησης: στην Ελλάδα*

106 Ο Rosa αναφέρεται σε τρεις βασικές κρίσεις που σχετίζονται με τη δυναμικοποίηση: την οικονομική κρίση, την κλιματική κρίση και την κρίση ψυχικής υγείας. Hartmut Rosa, *Desynchronization and Alienation: A Diagnosis and Critique of Modernity*. In Andreas Reckwitz and Hartmut Rosa, *Late modernity... ό. π. σσ.* 130-135.

ένα πρώτο βήμα, θα μπορούσε να είναι η πλήρης επαναφορά όλων των συμμετοχικών και διαβουλευτικών μέσων που de facto καταργήθηκαν στο πλαίσιο των μνημονιακών πολιτικών. Ότι απέμεινε από τον κοινωνικό διάλογο, απέχει πολύ από τα πρότυπα της οικονομικής δημοκρατίας, καθώς οτιδήποτε απρόβλεπτο, οτιδήποτε πραγματικά συγκρουσιακό, οτιδήποτε δημιουργεί έστω και υποψία ρήξης, έχει a priori εξαλειφθεί (προς όφελος των πιο ισχυρών δυνάμεων της αγοράς). Άρα, χρειάζονται και νέα σχήματα δημοκρατικής ανταλλαγής επιχειρημάτων για το παραγωγικό μοντέλο που θέλουμε.

- *Να χτίσει την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος πάνω στην ταυτότητα του παραγωγού-δημιουργού:* στην νέα ταξική διαίρεση μεταξύ ηγεμονικών και λαϊκών τάξεων, παίζεται ένα παιχνίδι συμβολικής εξουσίας, που λειτουργεί αλλοτριωτικά για το σύνολο της κοινωνίας (με την έννοια που δίνει η Jaeggli στον όρο της αλλοτρίωσης ως σχέσης ασχεσίας), πρωτίστως όμως για εκείνα τα μέλη της που κατέχουν μικρότερο υλικό και κοινωνικό κεφάλαιο. Οι χειρώνακτες έχουν απαξιωθεί, οι δουλειές ρουτίνας είναι στίγμα, ο μόχθος για να παραχθεί οτιδήποτε δεν είναι πλέον πηγή αξίας, αλλά μάλλον απαξίας. Χρειάζεται σοβαρή, ειλικρινής και συστηματική δουλειά βάσης, για να δοθούν άλλα περιεχόμενα στη δουλειά του ψυκτικού, του ηλεκτρολόγου, της κομμώτριας, της οδηγού ταξί. Το να νοσταλγεί κανείς τις τσιμινιέρες και την ανδροπρεπή περηφάνια του εργάτη του 20ου αιώνα, αποκλείει την επιστροφή στο μέλλον για την οποία έγινε ήδη λόγος · γίνεται συνώνυμο του ψεύδους ενός παραδείσου που χάθηκε και υπό αυτήν την έννοια αναπαράγει αποκλεισμούς της γυναίκας, του μετανάστη, του ΛΟΑΤΚΙ ατόμου, συνεχίζει και επεκτείνει τον ανταγωνισμό με τη φύση σε μία λογική απόλυτου ελέγχου και υποταγής. Η νέα συλλογική ταυτότητα του παραγωγού-δημιουργού πρέπει να αναγνωρίζει ότι η χειρωνακτική εργασία ενέχει βία και επομένως η υπόσχεση για συμφιλίωση μεταξύ του παραγωγού και της φύσης, του πνεύματος και της ύλης, του τεχνίτη και του μαθητή, της πόλης και της υπαίθρου, δεν μπορεί ποτέ να είναι οριστική. Ούτε όμως η βία, οι αντιθέσεις, οι ασυμμετρίες είναι υποχρεωτικό να φτάνουν σε σημείο πόλωσης, όπως γίνεται στον ακραίο καπιταλισμό. Υπό αυτήν την έννοια, η μέριμνα για δράσεις σε αντι-μονοπωλιακή κατεύθυνση δεν αφορά στενά το οικονομικό αποτέλεσμα μίας ασύμμετρης σχέσης μεταξύ αλυσίδων και μικρών παραγωγών, αλλά ευρύτερα την επιλογή να αναδειχθεί η αξία της μικρής κλίμακας, όπως και η επαναξιολόγηση της σχέσης των κοινωνιών με τον χρόνο. Δεν είναι τυχαίο, ότι στο μέτωπο της υπεράσπισης της Κυριακάτικης αργίας, ανάγκες και επιθυμίες που συνδέονται με τρόπους ζωής των λαϊκών τάξεων, λαιδορούνται από τις δυνάμεις των μεγάλων αλυσίδων του εμπορίου και του τουρισμού ως αντιπαραγωγικές.
- *Να καλλιεργήσει στα μέλη του την αναζήτηση σχέσεων συντονισμού με τον κόσμο:* Είναι ίσως ο άξονας με την μεγαλύτερη δυσκολία εξειδίκευσης, έστω και στις αδρές γραμμές αυτού του κειμένου εργασίας. Πώς μπορεί ένα συνδικάτο να καλλιεργήσει στα μέλη του, στους παραγωγούς-δημιουργούς, μία προδιάθεση να σχετισθούν με εργαλεία, πρώτες ύλες, χώρους και ανθρώπους έξω από τη γραμματική των πόρων (resources). Να σχετι-

σθούν με τα αντικείμενα ως οντότητες που αλλάζουν, αλλάζοντας και τους ίδιους τους παραγωγούς. Ως οντότητες που αποκρίνονται σε αυτούς, διατηρώντας τη δική τους φωνή, αλλά και παίζοντας μαζί τους τον ίδιο σκοπό. Είναι άραγε αυτός ο στόχος δόκιμος για μία συνομοσπονδία, ή ομοσπονδία, που μέλη της δεν είναι φυσικά πρόσωπα, αλλά μικρότερα συνδικάτα; Μία πρόχειρη απάντηση που θα έδινε, είναι ότι στο επίπεδο των πρωτοβάθμιων σωματείων, η καθημερινή και άμεση επαφή με τους παραγωγούς-δημιουργούς, δίνει άλλες δυνατότητες. Ωστόσο, και τα δευτεροβάθμια, ή τριτοβάθμια όργανα, μπορούν να επιλέξουν δράσεις επιμόρφωσης, συλλογικής συζήτησης και αναστοχασμού, που να στοχεύουν στην εμπέδωση της ιδέας ότι μπορούμε συλλογικά να πάρουμε αποστάσεις από τη λογική της κλιμάκωσης, της επιτάχυνσης και τελικά της αλλοτρίωσης.

Αντί επιλόγου

Το γεγονός ότι το Ινστιτούτο μίας τριτοβάθμιας συνδικαλιστικής οργάνωσης, επέλεξε να ανοίξει τον διάλογο πάνω στο ευρύτατο αντικείμενο της κοινωνικής εκπροσώπησης στην ύστερη νεωτερικότητα, και μάλιστα με ένα κοινωνιολογικού προσανατολισμού κείμενο εργασίας, τονίζει με τον καλύτερο τρόπο το εξής παράδοξο: από την μία οι νεωτερικές κοινωνίες είναι πρωταθλήτριες στην διαμόρφωση ολοένα και πιο αλλοτριωτικών σχέσεων, δηλαδή σχέσεων που αφήνουν το υποκείμενο με μία αίσθηση ότι ο κόσμος τριγύρω, παρά τον θόρυβο και την ταχύτητα, πέφτει ολοένα και πιο συχνά σε σιγή, γίνεται απόμακρος και αδιάφορος. Από την άλλη όμως, είναι οι κοινωνίες όπου κάθε τόσο αναβλύζει η υπόσχεση για μία ικανοποιητική σχέση με τον κόσμο, για μία σχέση όπου η αυτονομία συνυπάρχει με την αλληλεξάρτηση, όπου το υποκείμενο βρίσκει νόημα και συνέχεια, ακόμα και όταν οι ψευδαισθήσεις της ενότητας και της παντοδυναμίας καταρρέουν (και ίσως ειδικά τότε). Η δυνατότητα της κοινωνίας να αναστοχάζεται πάνω στις αντιφάσεις της, μπορεί να μην χαρακτηρίζει όλες τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, αλλά σίγουρα εξακολουθεί να χαρακτηρίζει την ύστερη νεωτερικότητα, η οποία θα μπορούσε να ιδωθεί και ως ένα επεισόδιο μέσα στην νεωτερικότητα, ένα κομμάτι και ταυτόχρονα αποτέλεσμά της.

Μέσα από τις γραμμές που προηγήθηκαν, τονίστηκε η αλλοτριωτική επίδραση που ασκεί ο σύγχρονος καπιταλισμός, με την ασταμάτητη επιτάχυνση, την ακραία πόλωση και την αστόχαστη μεγέθυνση και κλιμάκωσή του. Αντίστοιχα, δόθηκε έμφαση στα μοντέλα συνδικαλισμού που έχουν αποδεχθεί τις βασικές αρχές της δυναμικοποίησης, με ανησυχητικές συνέπειες, όχι τόσο ως προς αυτό που η συζήτηση περί αναζωογόνησης των συνδικάτων εντοπίζει ως κρίση αποτελεσματικότητας, αλλά ως προς το ίδιο το διευκολυντικό περιβάλλον μίας σχέσης συντονισμού με τον κόσμο, που δεν είναι άλλο από την δημοκρατία. Η περιστολή του χρόνου που απαιτεί η συζήτηση πάνω στα μεγάλα διακυβεύματα για τον κόσμο της εργασίας · ο περιορισμός του φυσικού χώρου για τις αντιπαραθέσεις σχεδίων και επιχειρημάτων · η αυξανόμενη δυσανεξία απέναντι σε οτιδήποτε θα μπορούσε να επιβραδύνει τις ροές των

αγορών · το απόλυτα ελέγξιμο και προβλέψιμο πλαίσιο του κοινωνικού διαλόγου που με την υποψία και μόνο ότι μπορεί να εκδημοκρατισθεί, μπαίνει σε αναστολή · όλα αυτά αναστέλλουν τελικά την δύναμη της δημοκρατίας. Μόνο που και εδώ, οι συνέπειες της κρίσης της δημοκρατίας, δεν αφορούν όλους το ίδιο. Τα μέλη των λαϊκών τάξεων πλήττονται δυσανάλογα, καθώς όντας λιγότερο κινητικά, βιώνουν τον αποσυγχρονισμό ως ήττα που συνοδεύεται από ανημπόρια, παθητική στάση και τελικά κυνισμό και μνησικακία. Με άλλα λόγια νιώθουν την αυξανόμενη απόσταση που τα χωρίζει από τις επιταγές της δυναμικοποίησης, ως προειδοποιητικό σήμα ότι η απόταξη, η καθοδική πορεία προς θέσεις που προκαλούν περιφρόνηση, ή απέχθεια, και τελικά η απομόνωση από μία κοινωνία που τρέχει και πάει μόνο μπροστά, είναι αναπόφευκτες.

Για να θυμηθούμε πάλι τον Τόμσον, η ενασχόληση των συνδικάτων με τις χαμένες υποθέσεις των πληβείων της ύστερης νεωτερικότητας, σημαίνει να πάρουν στα σοβαρά, όχι μόνο τους κινδύνους και τις απειλές που αναδύονται σε κάθε βήμα της, αλλά και τις δυνατότητες που τη συνοδεύουν. Οι δυνατότητες για συντονισμό των λαϊκών τάξεων με έναν πιο δημοκρατικό, συμπεριληπτικό κόσμο αποκρισιμότητας · οι δυνατότητες για μία οικονομία που θα βασίζεται περισσότερο στον άνθρωπο-παραγωγό και λιγότερο στο άτομο-καταναλωτή-πελάτη · οι δυνατότητες για έναν homo faber που θα συνομιλεί με τον υλικό κόσμο, που θα παίζει μαζί του, ακόμα και όταν μοχθεί σκληρά για να τα καταφέρει, είναι δυνατότητες εγγεγραμμένες στην ίδια την τροχιά προς την νεωτερικότητα, αξεχώριστες από τις ήττες, τα λάθη και τις αδυναμίες όσων δημιούργησαν την (και έτσι βρέθηκαν στην) τροχιά της.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Giorgos Alogoskoufis, Historical cycles of the economy of modern Greece from 1821 to the present. Department of Economics Athens University of Economics and Business, Working Paper no. 01-2021, 2021.
- Antonio Aloisi and Elena Gramano, Workers without workplaces and unions without unity: non-standard forms of employment and collective rights. In V. Pulignano and F. Hendrickx (eds), *Employment Relations for the 21st Century*, Wolters Kluwer: Bulletin of Comparative Labour Relations, Volume 107, 2019.
- Arjun Appadurai, Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, Sage, London 1990, σσ. 295-310.
- Dionysis Balourdos, and Nikos Sarris. Introduction. In D. Balourdos and N. Sarris (eds), *Tackling Multiple Discrimination in Greece*, Ion, Athens 2018.
- Giorgos Bithymitris, *Class, Trauma, Identity: Psychosocial Encounters*, London, Routledge.
- Luc Boltanski and Eve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, trans. G. Elliott, Verso, London, New York 2005.
- Pierre Bourdieu, What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-17, 1987.
- Kat Braybrooke, Adrian Smith, Makerspaces and Peer Production Spaces of Possibility, Tension, Post-Automation, or Liberation? In Mathieu O'Neil, Christian Pentzold, Sophie Toupin (eds) *The Handbook of Peer Production*, John Wiley & Sons, 2020, σσ. 347-358.
- David Brooks, *Bobos In Paradise: The New Upper Class and How They Got There*, Simon & Schuster, London 2000.
- Val Burris, The Discovery of the New Middle Classes. In Arthur J. Vidich (ed.), *The New Middle Classes: Life-Styles, Status Claims and Political Orientations*. Houndmills, Macmillan Press, Basingstoke, Hampshire 1995, σσ. 15-54.
- Manuel Castells, *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society, and Culture*, Chichester and Malden, MA: Wiley-Blackwell, 1996.
- Sarah R. Davies, *Hackerspaces: Making the Maker Movement*, Wiley 2017.
- Nicolas Demertzis, George Papadoudis, & Tereza Capelos, Values and emotionality in the Greek political culture, *Emotions and Society*, σσ. 1-22.
- Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Second edition, Palgrave, London 2013.

- Richard Florida, *The Rise of the Creative Class, Revisited*, Basic Books, New York 2012.
- David Goodhart, *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*, C. Hurst & Co, London 2017.
- International Labor Organization, *Building a strong and efficient sectoral employers' organization*, © International Training Centre of the International Labour Organization 2011. Διαθέσιμο εδώ: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_dialogue/-act_emp/documents/publication/wcms_595798.pdf
- Christian Joppke, Populism and the double liberalism: Exploring the links. *Theory and Society*, 50: 769–790, 2021.
- Eleni Kabanellou, *Rethinking Deindustrialization and Health Across Time and Space*. Unpublished PhD Thesis, University of St Andrews 2014.
- Maria Kefalas, *Working-class Heroes: Protecting Home, Community, and Nation in a Chicago Neighborhood*, University of California Press, Berkeley 2010.
- Dimitra Kondyli, The Relation between New Technologies and Power in Greece: Perceptions of People in Positions of Power, *The Greek Review of Social Research*, 144, 2–44.
- Costas Lapavitsas, The Financialization of Capitalism: 'Profiting without Producing'. *City*, 17(6): 792–805, 2013.
- Thomas Maloutas, Social and spatial impact of the crisis in Athens – From clientelist regulation to sovereign debt crisis. *region et developpement, region et developpement, LEAD. Universite du Sud – Toulon Var*, 39: 149–166, 2014.
- Manussos Marangudakis, *The Greek Crisis and Its Cultural Origins: A Study in the Theory of Multiple Modernities*, Palgrave Macmillan, Cham 2019.
- Alberto Martinelli, Employers' Associations. In Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (eds), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, 2001, σσ. 4485–4489.
- Athanasios Mousiolis, Georgis Baroutis, Nikolaos Papantoniou, Christos Costalos and Aris Antsaklis, Maternal Age Demographic Trends in Greece from 1980 to 2008. *The Journal of Reproductive Medicine*, 58(5–6): 246–255, 2013.
- Gregor Murray, *Union Renewal: What can we learn from three Decades of Research?*, Vol. 23(1) 9–29, 2017.
- Yannis Mylonas, *The 'Greek Crisis' in Europe: Race, Class and Politics*, Brill, Leiden, Boston 2019.
- Yannis Mylonas and Elena Psyllakou (eds), *Class Cultures and the Media in Greece*, Palgrave Macmillan, London 2024.
- George Papadoudis, Ageing population in Europe: The individual, the family and the welfare state. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 39: 95–128, 2019.

-
- Maria Petmezidou, Is the crisis a watershed moment for the Greek Welfare State? The chances for modernization amidst an ambivalent EU record on 'Social Europe'. In Triandafyllidou, A., Gropas, R., Kouki, H. (eds), *The Greek Crisis and European Modernity. Identities and Modernities in Europe*. London: Palgrave Macmillan, σσ. 178–197, 2013.
- Andreas Reckwitz, The Theory of Society as a Tool. In Andreas Reckwitz and Hartmut Rosa, *Late Modernity in Crisis*, Polity, Cambridge 2023.
- Andreas Reckwitz, *The Society of Singularities*, trans. V. Pakis, Polity, Medford 2020.
- Hartmut Rosa, *The Uncontrollability of the World*, trans. J.C. Wagner, Polity, Cambridge 2022.
- Hartmut Rosa, *Resonance: a Sociology of our Relationship to the World*, trans. J. Wagner, Polity, Cambridge 2019.
- Hartmut Rosa, Available, Accessible, Attainable: The Mindset of Growth and the Resonance Conception of the Good Life. In Hartmut Rosa and Christoph Henning (eds), *The Good Life Beyond Growth: New Perspectives*, Routledge, London 2017, σσ. 39–54.
- Hartmut Rosa, Klaus Dörre, and Stephan Lessenich, Appropriation, Activation and Acceleration: The Escalatory Logics of Capitalist Modernity and the Crises of Dynamic Stabilization. *Theory, Culture & Society*, 34(1), 53–73, 2017.
- Stefan Schmalz, Victoria Basualdo, Melissa Serrano, Kurt Vandaele and Edward Webster, Varieties of Platform Unionism: a View from the Global South on Workers' Power in the Digital Economy. *Work in the Global Economy* (published online ahead of print 2023).
- Beverly Skeggs, *Class, Self, Culture*, Routledge, London 2004.
- Emit Snake-Beings, Maker Culture and DiY Technologies: Re-functioning as a Techno-Animist Practice, *Continuum*, 32:2, 121–136, 2018.
- Dimitris Tziouvas, Introduction. In Dimitris Tziouvas (ed.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, Ashgate, Surrey 2009, σσ. 1–14.
- Arthur J. Vidich, Introduction. In Arthur J. Vidich (ed.), *The New Middle Classes: Life-Styles, Status Claims and Political Orientations*. Houndmills, Macmillan Press, Basingstoke, Hampshire 1995, σσ. 1–11.
- Sappho Xenakis, Normative Hybridity in contemporary Greece: beyond "Modernizers" and "Underdogs" in Socio-political Discourse and Practice. *Journal of Modern Greek Studies*, 31(2): 171–192.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βάλια Αρανίτου, *Η Μεσαία Τάξη στην Ελλάδα την Εποχή των Μνημονίων: Μεταξύ Κατάρρευσης και Ανθεκτικότητας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2018.
- Βάλια Αρανίτου, *Κοινωνικός Διάλογος και Εργοδοτικές Οργανώσεις στην Ελλάδα. Από τη Συνεργασία των Κοινωνικών Εταίρων στην Ηγεμονία των Επιχειρηματικών Συμφερόντων*, Σαββάλας, Αθήνα 2012.
- Βάλια Αρανίτου, *Εργοδοτικές Οργανώσεις και Συνδικάτα στην Ελλάδα της Κρίσης: προς μια "Καρτέλ" διευθέτηση (;)*. Στο Μ. Αγγελίδης και Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Κοινωνική και Πολιτική εκπροσώπηση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2011, σσ. 279–298.
- Βασίλης Βαμβακάς, *Το Εκκρεμές: Πολιτική, Κουλτούρα και Κοινωνία στην Ελλάδα των συνεχών Κρίσεων*, Αθήνα: Archive.
- Μαξ Βέμπερ, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Κυπραίου, Gutenberg, Αθήνα 2006.
- Σιμόν Βέιλ, *Η Ανάγκη για Ρίζες: Μια Διακήρυξη Καθηκόντων απέναντι στον Άνθρωπο και στην Κοινωνία*, μτφρ. Μ. Μαλαφέκα, Κέδρος, Αθήνα 2014.
- Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μία Χώρα παραδόξως Νεωτερική*, Πόλις, Αθήνα 2019.
- Θοδωρής Γεωργακόπουλος, *Το Δημογραφικό Πρόβλημα Της Ελλάδας: Μια Έρευνα*, Διανέοσις, Αθήνα 2020.
- Νίκος Δεμερτζής, *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη δεκαετία του '80 – Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*. Στο Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σσ. 70–96.
- Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Επτά Πόλεμοι, Τέσσερις Εμφύλιοι, Επτά Πτωχεύσεις, 1821–2016*, Πόλις, Αθήνα 2016.
- Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός Δυισμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- Ιάσωνας Ζαρίκος, *Πολιτική Κουλτούρα και Ιδεολογία: ο Πολιτισμικός Δυϊσμός του Ν. Διαμαντούρου*, *Δοκιμές*, 21–22: 197–232
- Γκέοργκ Ζίμελ, *Πόλη και Ψυχή*, Έρασμος, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 2009.
- Μαρία Θανοπούλου, *Προς μια Προφορική Ιστορία του Συνδικαλισμού στον Κλάδο Επισκευής Αυτοκινήτου: Διαδρομές Μνήμης και Διαδρομές Ζωής Συνδικαλιστών της ΕΟΒΕΑΜΜ, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ*, Αθήνα 2022.
- Εύα Ιλούζ, *Ψυχρή Τρυφερότητα: Η Ανοδος του Συναισθηματικού Καπιταλισμού*, μτφρ. Μ. Στασινοπούλου, Oposito, Αθήνα 2017.

- Κώστας Ελευθερίου και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, Λανθάνουσες Προσεγγίσεις και Σύγχρονες Τάσεις στη Θεωρία των Πολιτικών Κομμάτων, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25: 217-244, 2010.
- Ρίτσαρντ Κλογκ, *Σύντομη Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας: Από την Παρακμή και Πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012.
- Παναγιώτης Κουστένης και Ηλίας Νικολακόπουλος, Το Δημοψήφισμα. Η Ακτινογραφία του Όχι. Ποια είναι τα δύο Κρίσιμα Εκλογικά Ρεύματα που ανέτρεψαν τις Δημοσκοπικές Εκτιμήσεις, *Εφημερίδα Τα Νέα*, σ.19, 11-12/07/2015.
- Χριστίνα Καρακιουλάφη, Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Διάλογος: Θεσμοί Εκπροσώπησης και Κατηγορίες Παρεμβάσεων. Προτάσεις για την Αναβάθμιση του Ρόλου της ΓΣΕΒΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2019.
- Κώστας Κατσούδας σε συνεργασία με τον Κώστα Κοροζή, *Η ΓΣΕΒΕΕ στον 20ο αιώνα*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020.
- Γιάννης Κουζής και Σάββας Ρομπόλης, Εισαγωγή. Στο Γ. Κουζής και Σ. Ρομπόλης (επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικού Διαλόγου*, Gutenberg – Γιώργος και Κώστας Δαρδανός, Αθήνα 2000, σσ. 22-24.
- Δημήτρης Λάλλας, *Κατανάλωση και Καταναλωτισμός σε Συνθήκες Κρίσης: Ρεπερτόρια Δράσης και Λόγου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2022.
- Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, ΕΤΕ, Αθήνα 1993.
- Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2000
- Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεοτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνης, Κατάρτι, Αθήνα 2005.
- Ντάνιελ Μπελ, *Ο Πολιτισμός της Μεταβιομηχανικής Δύσης*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Γιώργος Μπιθυμήτρης, Διαστρωμάτωση και Ψήφος σε Κοινωνίες του Ύστερου Καπιταλισμού, παρουσίαση στο θεματικό σεμινάριο «Η συμμετοχή της Ελλάδας στον 10ο γύρο της ESS. Στάσεις, προσανατολισμοί και αξίες για την πολιτική, την κοινωνία και τους άλλους», 30 Ιανουαρίου 2023, ΕΛΙΔΕΚ.
- Γιώργος Μπιθυμήτρης, *Αγορά, τάξη, κοινωνία: Αναζητώντας την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος*, Gutenberg, Αθήνα 2017.
- Γιώργος Μπιθυμήτρης και Λουδοβίκος Κωστονόπουλος, Μετασηματισμοί του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος από τη Μεταπολίτευση μέχρι την Κρίση: Συνέχειες και Ρήξεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 99-122.

- Οικονομάκης, Γ., Ζησιμόπουλος, Γ., Κατσορίδας, Δ., Κόλλιας, Γ. και Κρητικίδης, Γ., *Η Ταξική Διαρθρωση και η Θέση της Εργατικής Τάξης στην Ελληνική Κοινωνία*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2015.
- Χάρτμουτ Ρόζα, *Επιτάχυνση και Αλλοτρίωση: Για μία Κριτική Θεωρία της Χρονικότητας στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, μτφρ. Μ. Κούλουθρος, Πλήθος, Αθήνα 2021.
- Κώστας Παλούκης, *Σύγχρονη Ιστορία της ΓΣΕΒΕΕ: Ραγίζοντας τη Ραχοκοκαλιά της Κοινωνίας*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα 2020.
- Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Οι Αφανείς: Κοινωνιολογία των Λαϊκών Τάξεων στην Ελλάδα*, Πεδίο, Αθήνα 2021.
- Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της Μεσαίας Τάξης: Κοινωνιολογικές Καταγραφές στην Ελλάδα της Ύστερης Μεταπολίτευσης*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021.
- Παναγής Παναγιωτόπουλος και Νίκος Βαμβακάς, *Η Ελευση της Μεσαίας Τάξης: Υλικά και Συμβολικά Αποτυπώματα*. Στο Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) GR80s η Ελλάδα του Ογδόντα στην Τεχνόπολη. Κατάλογος Έκθεσης, Τεχνόπολη Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2017, σσ. 48-52.
- Νίκος Ποταμιάνος, Εισαγωγή: Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας, στο Ν. Ποταμιάνος (επιμ.) *Εκδοχές της Ηθικής Οικονομίας: Ιστορικές και Θεωρητικές Μελέτες*, Αθήνα 2021, σσ. 9-76.
- Νίκος Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, μτφρ. Ν. Μηλιόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.
- Αντρέας Ρέκβιτς, *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων: Πολιτική, Οικονομία και Κουλτούρα στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, μτφρ. Ε. Τόμπορη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.
- Πιερ Ροζανβαλόν, *Η Κοινωνία των Ίσων*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2014.
- Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2014.
- Ρίτσαρντ Σέννετ, *Ο Τεχνίτης*, μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2011.
- Νίκος Σουλιώτης, Γεράσιμος Κάρουλας, Μαργαρίτα Κομνηνού και Αλέξανδρος Αφουξενίδης, *Προσελκύνοντας τους Ισχυρούς. Δρώντες, Θεσμοί και Πολιτικές των Ξένων Επενδύσεων στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2023.
- Μάνος Σπυριδάκης, *Homo precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, Πεδίο, Αθήνα 2018.
- Γκάι Στάντινγκ, *Το Πρεκαριάτο: Η νέα Επικίνδυνη Τάξη*, μτφ. Μ. Τουλαγρίδου, Επικαιροποιημένη έκδοση Covid-19, Σειρά μετά / Κέντρο Μετακαπιταλιστικού Πολιτισμού, Τόπος, Αθήνα 2022.
- Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση*, μτφρ. Ζ. Μπέλλα-Αρμάου, Γ. Στάμος, Gutenberg, Αθήνα 2022.

Έντουαρντ Π. Τόμσον, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Πειραιώς, Αθήνα 2018, σσ. 30-31.

Χαράλαμπος Τσέκερης, Νίκος Δεμερτζής και Τόλης Λιναρδής, *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα: Η έρευνα του ΕΚΚΕ για το World Internet Project*, Διανέοσις, Αθήνα 2020.

Γιώργος Τσιώλης, *Επισφαλείς Βιογραφίες: Εργασιακές Διαδρομές και Ταυτότητες στον Μετασχηματιζόμενο Κόσμο της Εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2023.

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Αθήνα

Αριστοτέλους 46, 104 33
210-8846852
info@imegsevee.gr

Θεσσαλονίκη

Κωλέττη 24, 54627
2310-545967, 2310-517843
thessaloniki@imegsevee.gr

Πάτρα

Πανεπιστημίου 170, 264 43
2610-438557
patra@imegsevee.gr

Ηράκλειο

Βασιλείου Πατρικίου 11, 71409
2810-361040, 2810-361080
iraklio@imegsevee.gr

Λάρισα

Καστοριάς 2α, 41335
2410-579876-7
larisa@imegsevee.gr

Ιωάννινα

Σταύρου Νιάρχου 94, 45500
26510-44727
ioannina@imegsevee.gr

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Θεσμική, ερευνητική και επιχειρησιακή ενδυνάμωση της ΓΣΕΒΕΕ» με κωδικό ΟΠΣ 5001290. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014-2020».

**Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

